KAMIEŃ

Wstęp. Eksplikacja: Nazwy. Rodzaje kamieni. Kolekcja. Opozycje. Pochodzenie. Wygląd: wielkość, kształt, znaki na kamieniach. Właściwości. Ilość. Zachowania i stany. Przeżycia. Obiekt. Adresat. Użytek: materiał, narzędzie, zakazy używania kamienia. Przepowiednie. Lokalizacja kamienia. Kamień jako lokalizator. Ekwiwalencje. Symbolika, sennik.

Dokumentacja: Zagadki. Przysłowia. Zamówienia. Modlitewki. Kolędy bożonarodzeniowe. Pieśni wielkanocne. Pieśni dyngusowe. Pieśni weselne. Pieśni rodzinne. Pieśni miłosne i zalotne. Przyśpiewki miłosne i zalotne. Pieśni sieroce. Pieśni dziadowskie. Pieśni górnicze. Pieśni żołnierskie. Ballady. Pieśni inne. Widowiska bożonarodzeniowe. Mity kosmogoniczne. Baśnie. Legendy i podania. Relacje potoczne. Zapisy wierzeń i praktyk. **Bibliografia**.

W polskiej kulturze i w polszczyźnie ludowej istnieje przekonanie, że kamień znajduje się na granicy światów, poza miejscami zamieszkania człowieka. *Na kamieniu* dzieją się rzeczy związane ze zmianą lub stanem oczekiwania na nią, składa się na nim ofiary; miejsce pod kamieniem jest miejscem ukrycia, jest związane ze zmarłymi i złymi duchami. Sam kamień może też przenosić albo zatrzymywać zło (niekiedy dobro); symbolizuje środek świata i miejsce przejścia z jednego świata (stanu) do drugiego. Kamienie są ostre i nieruchome. Są symbolem twardości, nieczułości i ciężaru.

W kulturach najstarszych kamienie wiązano z Matką-Ziemią, uważając, że są to jej kości (grec. mit o Pyrrze i Deukalionie – Grav Mit 130, De Vries Dic 443, Afan Poet 1/139, El Kow 40, Kop SSym 139, 142). Później (np. w Europie do XVII w.) przyjmowano, że kamienie są poczęte, rosną i dojrzewają we wnętrznościach Ziemi, w końcu – wychodzą na wierzch, przy czym – im kamień dojrzalszy, tym szlachetniejszy El Kow 40–41. Stąd też w części bierze się powszechny w różnych kulturach związek kamieni z płodnościową symboliką ziemi – czerpanie płodności od ziemi poprzez kamień i mające temu sprzyjać zwyczaje i obrzędy; drugim źródłem płodnościowych funkcji kamieni jest wiara w przebywanie w nich duchów przodków i przekazywanie przez nich swej płodności, czemu służyć miało np. ślizganie się bezpłodnych kobiet po kamieniu El Trak 215–220, Gąss Mit 76, For Sym 125. Powszechna wiara w to, że w kamienie mogą się wcielać duchy ludzi, sprawiała, że kamienie kładziono na grobach (lub w ich pobliżu) El Trak 213–215, Kop SSym 142 i wykorzystywano w praktykach apotropeicznych. Ponadto wierzono, że także żywy człowiek może zostać zamieniony w kamień De Vries Dic 444, Kop SSym 142, →skamieniałość.

Spadające z nieba meteoryty i tzw. →kamienie piorunowe oraz podobne do nich →krzemienie powszechnie uważano za święte i przejawiające moc Boga El Trak 220–223. Często miejsca odnalezienia największych kamieni utożsamiano ze środkiem świata, samym tym kamieniom zaś przypisywano funkcję łączenia nieba i ziemi oraz *omfalosa* 'pępka świata' El Trak 220–227. W związku z tym składano na nich ofiary czyniąc je ołtarzami El Trak 220–222, Giey Mit 170–172, Kop SSym 140. W Rzymie w jaskini na

Palatynie uważanej za drogę prowadzącą do świata podziemnego, był kamień zwany *mundus*, model świata podziemnego i zarazem otwór umożliwiający porozumienie między dwoma światami Cail Żyw 142.

W kulturach tradycyjnych kamień nie bywał obiektem kultu El Trak 224, Lur Słow 82 i in., był jednak obiektem czci Sław Mif 219. Cześć oddawano nie kamieniowi jako takiemu, lecz temu, co on wyobrażał – *sacrum*. Poprzez kamień następowała więc hierofania i teofania. Był on żywy i martwy jednocześnie i znajdował się na granicy światów. Był tym, co otwierało i zamykało oraz oddzielało rzeczywistości (*mundus*), tym, co łączyło światy (podobnie jak *drzewo kosmiczne*) i tym, co znajdowało się w środku świata (*omfalos*). Było to źródłem właściwości przypisywanych kamieniowi – tranzytywnych ('przenoszenie'), ochronnych, niszczących.

Alchemicy poszukiwali kamienia filozoficznego, za pomocą którego można przezwyciężyć czas i obowiązujące w nim prawa fizyczne El Kow 150–166, Kop SSym 142–143; cechy tego kamienia przypisywano niektórym kamieniom z gniazd ptasich i innym kamieniom związanym pochodzeniem ze zwierzętami, jak *kamień jaskółczy*, *kamień kapłoni*, *kamień żabi* oraz kamień turecki, *macica*, *kamień uraźny*, *kamień siny*.

W Starym Testamencie kamień jest symbolem Boga jako twierdzy i miejsca ucieczki Jego ludu. W Nowym Testamencie *kamieniem węgielnym*, który łączy niebo i ziemię, jest nazywany Chrystus Lur Słow 83–84. Ten kamień dźwiga budowlę duchową i jest jej zwornikiem. Kościół tworzą wszyscy wierni – żywe kamienie, nad którymi góruje św. Piotr, czyli Skała, na którym Chrystus zbudował swój Kościół. Równocześnie w Biblii kamień jest obrazem tego, co pozbawione życia, czucia, jest ciężkie. Obojętność i twardość serca człowieka czynią go podobnym do kamienia. Kamień może być też jednak bronią przeciwko złu For Sym 125–130, Lur Słow 82–83.

Na Słowiańszczyźnie częściej niż gdzie indziej, kamień bywa wiązany ze złymi duchami, diabłem. W słowiańskich mitach kosmogonicznych diabeł współdziała z Bogiem w tworzeniu ziemi i kamieni Tom Kos, przenosi kamienie i zostawia na nich swoje ślady Kop SMit 456, →diabelski kamień. Bywa, że i inne kamienie bywają wprost wiązane z diabłem, por. kamień piekielny.

W polskiej kulturze ludowej zachowane są liczne ślady wierzeń znanych z innych kultur tradycyjnych.

Słowo *kamień* ma kilka znaczeń; są to od najogólniejszego do najbardziej szczegółowego: (1) 'powłoka ziemi nadająca jej kształt i twardość'; (2) 'twardy i ostry przedmiot, odłamek skalny'; (3) 'naczynie z kamienia'; (4) 'rodzaj osadu powstającego w różnych organach człowieka, sprawiającego ból'; (5) 'miara ciężaru'.

Spośród nich szczegółowej analizie, jako najważniejsze dla polskiej kultury ludowej, poddano znaczenie drugie. Pierwsze znaczenie, choć dominujące w porządku logicznym, jest w tekstach ludowych poświadczone śladowo (np. kamień jest *pod ziemio, a pod* nim jest *woda. A jakby nie było kamienia, to by ziemia była jak kulasza obrzednia* 'rozrzedzona' Wisła 1904/104).

= Stara forma słowa zachowana na Kaszubach: ***kam***, w całej Polsce ***kamień***, w regionie nadrabskim w r. n.: (to) ***kamienie***.

Nazwa pochodzi od ie. **kamen-* (psł. **kamy*); jest wiązana ze stind. *aśman-* 'skała', 'kamienna broń', 'kamień gromowładcy', 'niebo', awest. *asman* 'kamień, niebo' GamIv

Ind 667, ze stniem. *hamar* 'młot' i grec. *akman* 'kuźnia' oraz z litew. *ašmuõ* 'coś ostrego' Vas ES 2/173–174.

Wyrażenia pochodne są związane ze znaczeniem podstawowym: ***kamienny*** (1) 'zrobiony z kamienia', (2) 'taki, jak kamień, zwłaszcza twardy jak kamień'; ***kamieniec*** 'miejsce kamieniste'; ***kamienisty*** 'pełen kamieni, pokryty kamieniami'; ***kamieniołom*** 'kopalnia odkrywkowa kamienia'; ***kamieniarz*** 'rzemieślnik zajmujący się obróbką kamienia'; ***kamieniarstwo*** 'rzemiosło i przemysł obejmujący wydobycie i obróbkę kamienia'; ***kamienica*** 'dom z kamienia'; ***kamienicznik*** 'właściciel czynszowej kamienicy'; ***kamionka*** 'twardy materiał ceramiczny'; ***kamienieć*** 'zamieniać się w kamień'; ***kamienować*** 'uśmiercać kogoś przez obrzucenie go kamieniami'. Ze znaczeniem 'osad powstający w różnych organach człowieka' związane jest słowo ***kamica*** 'choroba polegająca na wytworzeniu się takich osadów'.

⇓ W tradycji ludowej wyróżnia się różne r o d z a j e K., przede wszystkim w zależności od przypisywanego im pochodzenia, wyglądu, miejsca, w którym się znajdują i pełnionej funkcji. Wygląd i funkcja stanowią o specyfice takich kamieni, jak: →***biały kamień***, ***siny kamień***, ***kamień ofiarny***, →***złoty kamień***; pochodzenie i charakterystyczny wygląd – o specyfice takich, jak →***diabelski kamień***, →***skamieniałość***, →***Boże stopki***, →***krzemień***, →***kamień piorunowy***.

Odrębną grupę tworzą kamienie wiązane ze zwierzętami i używane tylko w lecznictwie: ***kamień jaskółczy***, ***kamień kapłoni***, ***kamień łabędzi***, ***kamień żabi***.

Szczególne własności użytkowe mają: ***granit***, ***kamień młyński***, ***kamyczek turecki***, ***kreda***, ***macica***, ***opoka***, ***kamień piekielny***, ***kamień uraźny***, ***wapno***, ***węgiel***, →***węgiel kamienny***.

Ze względu na ładny wygląd, dużą wartość oraz szczególny użytek wyodrębnia się osobna grupa →***drogich kamieni***, takich jak: ***agat***, →***alabaster***, →***bryłant***, →***bursztyn***, →***diament***, ***jaspis***, →***kryształ***, →***marmur***, →***rubin***, →***szmaragd***.

Wyróżnia się też specjalnymi nazwami m. in. takie K., jak: *mazur*, *toczak*, *kruszak*.

Ze zróżnicowaniem wielkości K. związane są różne ich nazwy: 'duży K.' to – poza podanymi wyżej – ***kamor*** Sych SGKasz 2/129; ***kam jak ńekara*** 'wilk' obj. Karl SGP 3/301, Sych SGKasz 2/125, →***głaz***, →***skała***; 'małe K.' to poza regularnymi derywatami ***kamyk***, ***kamyczek/kamyšek***; formy deminutywne ***kamyk***, ***kamyczek***, ***kamyszek***, ***kamuszek***, ***kamiuszek***, na Kaszubach ***kamiszek*** i ***kamiszák***; forma zgrubiała ***kamienisko*** (Sandomierskie), też ***żabia sól*** 'drobne białe kamyki' Kuc Mlp 33; ***szuter***, ***żwir*** Kuc Mlp 32; ***skale*** Kuc Mlp 32. Ze zróżnicowaniem kształtu K. związane są takie ich nazwy jak: ***okrąglica*** 'okrągły K.' Nitsch Tek 99; ***skała***, ***skałka*** 'cienki, gładki K.' Kuc Mlp 32; ***gładzik*** 'gładki kamyk do ostrzenia' Kuc Mlp 143; ***skrzyżałka*** 'cienki K. nadający się np. do wyłożenia chodnika koło domu' Kuc Mlp 32; ***šerjek'i kam*** Sych SGKasz 2/126, ts. LL 1964/4–6/89.

✚ W pieśniach K. wchodzi w stały zespół z w o d ą, który to zespół przybiera symbolikę erotyczną męsko-żeńską, np. 42, 52.

↔ K. bywa przeciwstawiany: w o d z i e (na zasadzie cech nieruchomy : ruchomy), np. 2, *Niechej kamiynia leżeć, a wody bieżeć* NKPP niechać 6; c z ł o w i e k o w i (dziewczynie, chłopcu), metaf. sercu (na zasadzie cech czuły : nieczuły), fraz. *serce jak kamień*, por. np. 26, 34; p t a k o w i (na zasadzie cech ciężki : lekki), np. w bajkach: bohater

rzuca ptaszka, który wznosi się w górę i ginie z oczu zamiast spaść na ziemię jak K., np. Krz PBL nr 1060, nadto Szyf MiW 104–105; serowi (na zasadzie cech twardy : miękki): bajkowy bohater wyciskający wodę z K. (sera podobnego do K., o czym nie wie jego przeciwnik) uchodzi za bardzo silnego np. Krz PBL nr 1060, nadto Bąk Śląsk 26, Szyf MiW 104–105; orzechom (na zasadzie cech bardziej twardy : mniej twardy): bajkowy bohater gryzący K. (orzechy podobne do K., o czym nie wie jego przeciwnik) uchodzi za bardzo silnego np. Krz PBL nr 1160; chlebowi (na zasadzie cech niejadalny : jadalny) np. 45, 58, por. 95.

Chleb z K. pojawia się w pieśniowej formule niemożliwości – *Ja ci nici uprzędę Z deszczyka drobnego, Ty mi chleba upieczesz Z kamienia hrubego* 45, a w pieśniach sierocych K. stanowi pożywienie zmarłych: *A moja sierotko cóż tu będziesz jadła? – ... te drobne kamiki* 58. Wedle wierzeń, gdy bazyliszkowi głód dokuczy, potrzebuje tylko polizać pewien K. w jaskini, a będzie syt (Grybów), ZWAK 1881/106, →diament. Są też legendy o cudownej zamianie K. w chleb i odwrotnie 90.

× Co do pochodzenia K. przyjmuje się, *że kamienie były od początku, jak tylko ziemia była stworzona* TN Gorajec 1984 i są dziełem Boga np. 20. Według wschodniopolskiego mitu Pan Bóg stworzył K. z ziemi przyniesionej przez diabła z morza w lewej ręce 76. Pochodzenie K. od diabła jest przyjęte na Kaszubach: mówią tam, że *vátrë přeřuciłe kamienie ze Švecji* LL 1964/4–6/90, ts. Sych SGKasz 2/126, – wiatr zaś jest postacią diabła (→wiatr) – albo wręcz, że „*drobne kamńeńe* na niektórych polach kaszubskich *zasół djåbeł*. Również głazy narzutowe *opuscił na zemą djåbeł*" LL 1964/4–6/90, ts. Sych SGKasz 2/126–127. O dużych K. powszechnie mówi się, że przyniósł je diabeł, →kamień diabelski, lub sporad. *Czarny Bóg* Śmieł Opol 81.

Powszechnie wierzy się, że niektóre K. (zwłaszcza duże, przypominające swym kształtem jakieś obiekty) to skamieniali ludzie, zwierzęta lub przedmioty, →skamieniałość, a niewielkie przedmioty znajdowane na ziemi po burzy to K., które spadły z nieba, →kamień piorunowy.

Nowszym sposobem wyjaśnienia, skąd się wzięły na ziemi K., jest tłumaczenie, że *znajdujo sie kamienie po tym lodowcu, któryn przeszeł* TN Banachy 1984.

W baśniach K. *zarastają* po rzuceniu jakiegoś przedmiotu przez uciekających bohaterów, by uniemożliwić skuteczny pościg 77.

⊛ K. są charakteryzowane ze względu na wygląd, zwłaszcza wielkość, kształt, barwę itp.

Wielkość: *duże, małe* powsz. Ze zróżnicowaniem wielkości K. związane są różne ich nazwy (zob. wyżej). Duże K. są znacznie częściej niż małe opisywane w tekstach bajkowych, podaniach i legendach, →skamieniałość, →diabelski kamień.

Kształt: *okrągłe, płaskie, kanciaste, ostre* powsz. Cecha ostrości jest też utrwalona w etymologii nazwy. Zapisano wierzenie, że ostre są K. pod nogami w czyśćcu 16, 93. Ze zróżnicowaniem kształtu K. związane są ich różne nazwy (zob. wyżej). Kształt K. znalezionych w czasie pielgrzymki na Kalwarię miał przepowiadać przyszłe życie człowieka 94. K. okrągłe były wykorzystywane w praktykach o podłożu magicznym dzięki swemu zewnętrznemu podobieństwu do chleba 95.

Znaki na kamieniach: Na K. opisywanych w podaniach i innych tekstach

wierzeniowych, można dostrzec ślady pozostawione przez świętych, →Boże stopki. Ślady swojej bytności pozostawiał na K. także diabeł, →diabelski kamień.

Rzadko wspominane są ślady działalności człowieka: ślad obuwia K 20 Rad 72 lub podkowy K 20 Rad 251 wykuty przez człowieka.

O K. ma wiele ustabilizowanych cech nie dotyczących wyglądu: jest *t w a r d y* np. 5, 6, 91, Lig Śląsk 148; częściej w utartych porównaniach: *twardy jak kamień* (o człowieku w ogóle) powsz., ktoś ma *serce jak kamień, serce z kamienia* 'nieczułe' powsz.; *dziewczyna wyrosła z kamienia* 'nieczuła na zaloty chłopca' 50; w zagadce: *Kiedy zając najtwardzi siedzi? Jak siedzi na kamieniu* Folf Zag nr 1281, war.: Cisz Krak 365; *c i ę ż k i*: *żebyś kamienie nosił do śmierci* – 'żeby ci tak ciężko było' TN Krasiczyn 1985; *Jâdâš të kańeńe?* – pytają człowieka zbyt wiele ważącego LL 1964/4–6/89; w sfrazeol. por. *częży jak kam* NKPP ciężki 2; gdy dusza opuszcza ciało, „trumna robi się bardzo ciężka, jakby kto włożył w nią K." Gaj Rozw 251; w pieśni miłosnej chłopiec woli nosić K., niż rozłączyć się z dziewczyną; przenośnie w pieśniach *ciężki* K. jest symbolem trudnego (*ciężkiego*) ludzkiego losu, doli sieroty, *wyrobnego chleba* 56, 57, nieszczęśliwej miłości 37, 43; w przysłowiach podobnie: *To mu leży na sémieniu jak kam* NKPP sumienie 18; *Lżej gniotą kamienie niż troski* Wit Baj 304, ts. NKPP troska 4. W normalnych warunkach *stale z i m n y* Etnl 1989 Biłg 138; gorący tylko w modlitewkach: K. gorący jest narzędziem mąk czyśćcowych 16; *kamienie wilgoć majo swojo, ale jakiej by tam siły trza, żeby go wydusić* TN Gorajec 1984; por. w przysł. *Ta robota mu tak jize, jakbë z kańeńa vodą vëciskał* LL 1964/4–6/89.

♣ W opowiadaniach i przysłowiach wyraża się przekonanie, że kamieni jest bardzo dużo: *bym cie trząs na tyla sztuków co kamini na świecie* K 14 Poz 17; fraz. [dużo] czegoś *jak w polu kamieni*.

Jeżeli w jakimś miejscu jest dużo K., mówią: *Tëχ k'amorów tëlë je, jakbë jiχ djâbeł nasrâł* Sych SGKasz 2/129; *moc ... kajsiów* Śmiel Opol 28; *kańyńi do stu ǯadůf* Nitsch Tek 109; *Gromada, mog'iła kańeńi* LL 1964/4–6/89, ts. Sych SGKasz 2/125; gromady K. K 10 Poz 369; stos K. 86; kupa K. 87, 96; K. zgromadzone w jednym miejscu w większej ilości mogą mieć szczególne własności, zob. niżej.

W magii i w lecznictwie ludowym trzech K. używają do zadania czarów 101, odwrócenia czarów 102, odczynienia uroków 100, leczenia puchliny (aby rozgrzać wodę) 98, leczenia krowy 107; pięciu K. używają przy leczeniu „ciągłego zawrotu i bólu głowy" 99.

■ S t a n y i c z y n n o ś c i. Nieruchomość K. jest szczególnie podkreślana w zagadkach, przysłowiach i frazeologizmach 2, 8. K. *l e ż y*: 2, 8; fraz. *lignje jako kâmë* K 39 Pom 415; *s i e d z i*: fraz. *siedzi jak kamień* (*kamieniem*) NKPP siedzieć 44, Szym SDom 3/363; Kot San 170; *stoi* 8b, *śpi*: 8c, fraz. *usnół jak kamień* LL 1957/3/26; o zmarłym na apopleksję mówią: *Niech śpi jak kamień* K 48 Ta–Rz 102; choroba jak K. nie ma *się poruszać* 12b.

W formułach przeciwieństwa: *pływa jak kamień* 'nie pływa, tonie' NKPP płynąć 8; *taka prawda, jak kamień pływa* NKPP prawda 145; fraz. *przepadł jak kamień w wodzie* K 8 Krak 265; w pieśniowej formule niemożliwości: *jak kamień popłynie ożenię sie z tobą* 35. K. 'pływający' – *niesiony przez wodę* oznacza realizację miłości 41, →woda.

K. mogą poruszać się w szczególnym czasie, np. w nocy Nowego Roku K. idą

pić do morza i można wtedy wydobyć spod nich skarby 87. W podaniu krakowskim *wielki kamień podnosi sie co roku w Wielgi Piątek, a wtedy djeboł przesuszo* ukryte pod nim *piéniądze* 88; stos K. rozsuwa się i pochłania syna wyrzekającego na ojca 86. W poznańskim podaniu o budowie kościoła w Gostyniu K. same *toczą się*, wędrowały poruszane cudowną mocą 83.

Powszechne jest przekonanie, że K. r o s n ą, np. Wisła 1899/681, *powiększajo sie* TN Gorajec 1984. Rośnięcie K. upodabnia je do roślin 92. Niektóre K. stale rosną i bardzo trudno powstrzymać ich wzrost 85. W zagadkach: *Co rośnie bez korzenia – kamień* 1; sporadyczne są twierdzenia, że K. przyrasta do ziemi korzeniem 82. Zawsze jednak K. rośnie z ziemi 92. K. *rosno bardzo powoli* 92, TN Ulan Majorat 1984.

Częste: *Zaklęty* K. nie rośnie TN Zamch 1984, por. Wisła 1896/135. Zaklął K. Pan Jezus, który się potknął o K. idąc drogą 84b, ZWAK 1887/1; w drodze na Golgotę 84a; Matka Boska, która *zbiła sobie palec na kamieniu* 84c.

W zamówieniu: K. *krzesany* zmniejsza się – tak samo ma się zmniejszyć guz 12. K. jest n i e c z u ł y, np. *Jak z kamienia, łza nie kapie* NKPP płacz 14, *serce z kamienia* powsz. – stał się wręcz symbolem obojętności i nieczułości np. 44, 50. W przysłowiach i wyrażeniach przysłowiowych dla oddania krańcowości i niezwykłości sytuacji mówi się w trybie przypuszczającym: *kamień by zapłakał* powsz., *to by poruszyło kamień przy drodze* K 7 Krak 199.

K. są nieczułe, nie mówią, por. fraz. *milczy jak kamień* powsz. Tylko w pieśniach K. mówią chłopcu o losach kochanki 66. Nie odbierają wrażeń, co utrwala fraz. *głuchy jak kamień* 84.

♦ Tłuczenie K. uważane jest za najcięższą i mało opłacalną pracę Cisz Krak 225, w przysłowiu i tak *Lepszy kamiynie tłuc, niż cudze dziecka uczyć* NKPP dziecko 4c; podobnie ciężką pracą jest wożenie K., którym młoda żona grozi staremu mężowi 29. Istnieją z a k a z y usuwania i/lub przenoszenia K. na inne miejsce: na Mazurach nie usuwają K. z pól, bo „rola straciłaby na urodzajności" K 40 MazP 19. Są K., które przeniesione same wracają na poprzednie miejsce: np. K. z odciskiem stopy św. Wojciecha, →Boże stopki.

K. bywają obiektami działań Pana Jezusa, Matki Boskiej i innych świętych, którzy czasem odciskali ślad na K. lub przeklinali go (zob. wyżej). Świętym i duszom przypisywano również rzucanie K.: tłumaczą grzmot jako odgłos rozrzucanych przez dusze K. Mosz Kul 2/492; sfraz. *Sv́ąti P'ot́r kaḿeńe zvålå* – grzmi LL 1964/4–6/89.

Na K. działały także zmory K 15 Poz 40, por. Bar ŚrodP 198, LL 1960/1/49, Bieg Lecz 281.

W pieśniach miłosnych obraz K. niesionego przez wodę ma sens symboliczny, oznacza połączenie zakochanych 41, por. 27.

W zamówieniu – guz ma zmaleć i *podziać się* jak krzesany kamień 12a.

◊ Zwroty do K., traktowanego na ogół jako przedmiot martwy, są rzadkie, służą hiperbolizującym porównaniom z dziewczyną (sporad. chłopcem), z którą porozumieć się jest trudno: *Rozmówiłbym/namówiłbym/przeprosiłbym kamień* (*wodę*), *a ciebie nie mogę* 34.

♣ Pomijamy tu użycie K. jako materiału budowlanego np. 53, 83.

W wierzeniach i związanych z nimi p r a k t y k a c h magicznych i leczniczych K. jest rodzajem n a r z ę d z i a. Wykorzystuje się jego lokalizację na granicy; pełni

funkcję zamykania wejścia lub drogi powrotnej złu, przenoszenia (zabierania lub podkładania) zła.

W medycynie ludowej używa się K., aby zabezpieczyć się przed chorobą. Żeby ustrzec się przed bólem głowy trzeba podczas pierwszego wiosennego grzmotu uderzać się K. po głowie 109; aby uchronić się przed chorobami trzeba nosić ze sobą przez cały czas odpustu znaleziony na Kalwarii kamyczek Lud 1908/300. Trzymanie nóg na K. podczas wigilii Bożego Narodzenia miało chronić od odcisków Wisła 1891/646, ZWAK 1886/87. Kuma przy wejściu do kościoła, powinna przed drzwiami kościelnymi przyklęknąć na kamieniach, by dziecka nie bolały zęby K 28 Maz 118.

W praktykach leczniczych stosuje się: podkładanie choroby pod K. Bieg Lecz 19 (dotyczy to: padaczki MAAE 1908/141, Bieg Lecz 204; febry Bieg Lecz 318; kołtuna ZWAK 1884/297, Bieg Lecz 263; brodawek Sych SGKasz 2/126); przyciskanie K. rośliny (dziewanny lub ostu) na robaki u bydła Bieg Lecz 51, K 3 Kuj 97, K 42 Maz 346, K 21 Rad 171, K 17 Lub 157; (ostu) ZWAK 1879/57, Bieg Lecz 51; wyrzucanie K. – choroby (dotyczy to leczenia: zimnicy K 7 Krak 164; kurzajek Or L 1928/196); otłukiwanie K. kołtuna Bieg Lecz 263, K 7 Krak 169, Wisła 1901/754; picie wody przez dziurawy K. „przeciw woli, zwanej gardłem" Bieg Lecz 184, Lud 1905/399; narysowanie krzyża na K. na krwotok K 39 Pom 389, na *żołwia kamiennego* u krowy ZWAK 1879/30; zaszywanie K. w płótno i zawiązanie choremu bydlęciu około rogów K 15 Poz 163; podkreślanie martwej kości K. Bieg Lecz 102; pocieranie K. i/lub przykładanie K. do chorego miejsca Bieg Lecz 129, Lud 1905/385, Etnl 1989 Biłg 138–140, ts. TN Smólsko Duże 1984, TN Dereźnia 1984, K 48 Ta–Rz 299; rozgrzewanie i/lub wyparzanie za pomocą nagrzanego K. 98, 99, LL 1978/1/50, Lud 1924/70, TN Krasiczyn 1985. Praktykowano też przyciskanie K. słomy, na której leżał konający, by ułatwić i przyspieszyć jego śmierć ZWAK 1886/242.

K. jest także używany w praktykach magicznych. Powszechnie przypisuje mu się własności bronienia przed złymi duchami. Zapobiega działaniu zmory (trzeba tłuc zaplecioną przez zmorę grzywę K. na K. Szyf MiW 122, ŁSE 1962/126 lub przyciskać ją K. Szyf MiW 122), strzygi i upiora (trzeba wsunąć zwłokom K. między zęby Mosz Kul 2/663). Rzucanie K. za siebie lub w napotkane złowróżbne ptaki albo zwierzęta zapobiega czarom Szyf MiW 162, nieszczęściu zapowiadanemu przez spotkanie księdza K 51 Sa–Kr 59 (por. też 106), dziobiące się srokę i wronę ZWAK 1881/179, przebiegającą drogę wiewiórkę K 17 Lub 117; rzucanie K. w rogi stodoły zapobiega pogryzieniu przez myszy składanego tam zboża LL 1966/2–3/69, LL 1976/1/46, por. ZWAK 1885/37. Wrzucony do studni K. miał chronić przed psuciem się wody Etnl 1989 Biłg 139.

K. używano też czasem do rozpoznawania uroku K 51 Sa–Kr 23 i odwracania go, poprzez wyparzanie K. zauroczonych naczyń ŁSE 1961/98; podkładanie pod K. zauroczonego przyodziewku K 51 Sa–Kr 20, zmywanie ciała wodą, w którą wrzucono rozpalone K. 105.

Uważano ponadto, że żeby mieć szczęście, trzeba podrzucać K. w wigilię Bożego Narodzenia ZWAK 1891/47, a szybka jazda nowożeńców po K. zapewnia im bogactwo LL 1964/4–6/90. By główki kapusty były twarde trzeba wsadzić K. z pokrzywą do ziemi podczas sadzenia kapusty ZWAK 1891/51, ZWAK 1882/235; by piwo było dobre, trzeba do robionego piwa wrzucać K. „z czterech rogów" K 22 Łęcz 8; by uciekający zając stanął, trzeba uderzyć się K. w kolano Or L 1928/194; a żeby wymierzyć karę niepłodnemu drzewu owocowemu trzeba przywiązać do niego K. ZWAK 1889/74, Lud 1912/97.

Rzadziej używano K. w czarnej magii: podkładano na próg K. – chorobę Wisła 1889/510 lub pod kadź „ku skażeniu piwa" LL 1972/3/52; rozsypywano K. i ziemię przed powracającą z kościoła młodą parą, aby spowodować ich śmierć TN Krasiczyn 1985, zakopywano K., aby spowodować nieurodzaj 108. Istnieje przekonanie, że najlepiej wodę z kąpieli dziecka wylać na trawę, najgorzej na K. K 7 Krak 140.

Istnieją także zakazy używania K., np. nie wolno rzucać K. w koty siedzące „o zmroku w kupie", bo one towarzyszą czarownicom, więc spowodowałoby to zemstę czarownic i chorobę K 15 Poz 57; nie wolno uderzać K. utopca, bo *mógłby do wody wciągnąć i utopić* Sim ŚlOpol 138.

● W pieśniach rodzinnych pojawia się pogróżka wybicia K. zębów przez teściową synowej i odwrotnie 28. K. rzuca także w pieśni dziewczyna *za wdowcem/starym* 25 i za niewiernym chłopcem Plat Krak 191, co jest aktem dezaprobaty, a nawet potępienia oraz – być może – magicznym zamknięciem drogi powrotnej, por. fraz. *rzucić za kimś kamieniem* powsz.

♠ K. wykorzystywane są do przepowiadania → pogody: „Sucha sól, słonina lub sadło, tudzież suche K. są zwiastunami pogody" Lud 1900/66, por. ZWAK 1882/194; „Jeżeli K. we wodzie glonem się powleką, spodziewaj się powodzi" ZWAK 1882/194. W magii i we wróżbach miłosnych i matrymonialnych: skropienie własnych skroni wodą zbierającą się w wydrążeniach K. pozwala dziewczętom poznać „myśli mężczyzn, których sobie życzą mieć kochankami" K 15 Poz 74; „Dziewczęta [w wigilię Bożego Narodzenia] ciskają K. w chlew, gdzie się znajdują jakie bydlęta; jeżeli się one odezwą, to wyjdą za mąż w tym roku" ZWAK 1878/21.

△ Lokalizacja K. jest znacząca, wskazuje najczęściej na granicę pomiędzy różnymi światami lub częściami świata.

Najczęściej K. znajdują się poza miejscami, w których mieszka człowiek, zwłaszcza *na polach*, np. 46, 83, 96, w lesie, np. 97, np. 10, *w wodzie*, np. 67, nad morzem, np. 87, *w morzu*, na/przy drogach, np. 56a, 59, 83, 84, „na granicy" dwóch wsi, np. 86, „pod" wsią czy w szczególnej części wsi (*we wsi Wrząsowicach w Zopadliskach*) 88, „pod dębem" 80. Są to miejsca uznawane na ogół za szczególne, graniczne.

K. leżą na granicy: *zwykle kamienie to oznaczajo czy granice drogi, czy pola, czy czego tam, tak że ich sie nie rusza* TN Gorajec 1984, por. MAAE 1897/221, Sim Gad 134, K 44 Gór 7. K. są tam, gdzie jest przejście do innego świata np. 80. Jest wierzenie, że K. są w czyśćcu *pod nogami* 16, TN Krasiczyn 1985, że z K. jest brama w czyśćcu K 7 Krak 21, 23. K. zamknięte są też *wrota piekielne* 17.

W wierzeniach i praktykach magicznych: K. powszechnie kładą na grobie, np. 65, 75, Sim ŚlOpol 149; wspominają, że grób Chrystusa był *wielkim kamieniem zapieczętowany* Kur Opol 49, podobnie w pieśni wielkanocnej 22; stosy chrustu, K. i drzewa kładą tam, gdzie ktoś uległ nagłej śmierci lub popełnił samobójstwo 97; K. wkładają w usta niektórych zmarłych; zob. wyżej; po skończeniu żniw kładą K. na nie zżętych kłosach, a na nim kawałek chleba K 28 Maz 100, 102, PSL 1966/2/126; podczas święcenia pól „na kopcach ksiądz zakopuje ewangelie, nad którymi zebrani układają stos kamieni" ŁSE 1967/294. W zażegnywaniu niepogody jest mowa o rzucaniu K. na kościół, a stamtąd na wodę 9.

W zamówieniach chorób: K. jest w morzu: *Dąb w boru, kamień w morzu, księżyc*

na niebie, że póki ci trzej bracia mocni się pospołu nie zejdą tak długo mię zęby niech nie bolą 10. W pieśniach weselnych, towarzyszących pieczeniu korowaja, K. jest na morzu, na nim zaś – złota gąska 24, co zdaje się symbolizować środek świata. W pieśniach miłosnych K. w morzu oznacza zapomnienie 72.

Lokalizator. Ze względu na medialny charakter K., to, co jest lub dzieje się na nim, jest zwykle związane bezpośrednio ze zmianą lub stanem oczekiwania na nią. Jest to także miejsce, na którym mogą przebywać istoty z „innego" świata.

Na K. nic nie rośnie, *mech tylko* TN Księżpol 1984, por. TN Gorajec 1984; przysłowie *Na miejscu kamień mchem obrasta* znaczy: człowiek mieszkający na jednym miejscu gnuśnieje Wisła 1889/772, por. np. NKPP kamień 20a; tylko czarownicy *rosło nawet na kamieniu* Sim Gad 135. Cudowne jest też przyrośnięcie wianka do K. w dowód niewinności noszącej go panny Krz PBL nr 713A.

Na K. w opowieściach siadają zmęczeni drogą wędrowcy, np. K 14 Poz 121, lub ludzie zmęczeni pracą, np. Lig Śląsk 81; istoty boskie i święte, które zostawiają tam często swój ślad, zob. wyżej; potępieńcy, a zwłaszcza: świętokradcy Szyf MiW 136, topielec K 45 Gór 512. K. są też związane z czarownicami, które tańczą po kupach K. nazwożonych z roli w polu 96. Mówi się również, że na wielkim K. zwanym Łysą Górą odbywały swe nocne schadzki czarownice K 15 Poz 253, por. Wisła 1887/217.

W bajce na K. siedzi oczekująca na króla śmierć Sim ŚlOpol 54; a w legendzie na prośbę żołnierza św. Piotr sprawia, że kto usiadł na K., nie może z niego wstać – żołnierz w ten sposób pokonuje czarta, który przyszedł po jego duszę K 14 Poz 195. W balladach na K. stoi kuźnia 68.

W pieśniach miłosnych chłopiec nie wpuszczony do domu przez dziewczynę kładzie *boczek na kamieniu*, co jest znakiem rozpaczy i samotności 32. W pieśni o żołnierzu-tułaczu żołnierz, który *trzyma główkę na kamieniu* jest martwy 62. W balladzie o ucieczce dziewczyny z chłopcem na wojenkę jest mowa o praniu na K. 33A, a w innym tekście o wspólnym *odpoczynku/spaniu* dziewczyny i chłopca na K., co ma erotyczne nacechowanie 33B. W pieśniach dyngusowych na K. siedzi gospodarz 23, →biały kamień.

W przyśpiewkach przemieszczanie się *z kamienia na kamień* jelenia, sroki czy skowronka jest symbolem zmienności obiektów uczuć chłopca czy – rzadziej – dziewczyny: *Z kamienia na kamień przeskakuje jeleń, Mnie chłopcy kochają, a ja o tym nie wiem* 54.

Woda płynąca (zwykle głośno) po K. jest zazwyczaj zestawiana z poznawaniem różnych aspektów miłości (kochanie, wzdychanie, płacz), pracy i liczeniem pieniędzy 38, a woda płynąca z K. – z niezgodą chłopca i dziewczyny lub śmiercią jednego z nich 26, 40. Woda bieżąca między dwoma K. jest zestawiana z niefortunnym wydaniem dziewczyny za mąż 64. Woda na K., pita przez jelenia ma sens erotyczny 55. Podobnie wchodzenie dziewczyny po K. na konika chłopca, →biały kamień. Natomiast wchodzenie dziewczyny po K. na konika szatana to dosłowne wkroczenie na drogę do piekła 60. W pieśniach o miłości często na K. *stoi* dziewczyna czekająca na chłopca 41, dziewczyna, która utraciła wianek 48, 70 lub umarła 69, →woda, →biały kamień. W tekstach wyliczankowych na K. siedzi grający na *dudkach/skrzypkach* ptak 74.

Nierzadko jest to miejsce składania ofiar, →głaz, →Boże stopki. Istnieje słabo

poświadczone na ziemiach polskich wierzenie, że na K. wspiera się sklepienie niebieskie Mosz Kul 2/21. W zamówieniu *na kamienie* są odsyłane choroby 10, 11 oraz uroki 14.

W pieśniach o miłości wyrażenie *kamień na kamieniu* oznacza trwałe, silne i niezapomniane uczucie 51, a pot. fraz. pochodzenia biblijnego *nie zostanie kamień na kamieniu* – zniszczenie.

W modlitewkach *po gorących kamieniach* chodzi Pan Jezus 15. Dusze pokutujące w czyśćcu chodzą po *gorących* 16 lub *ostrych* K. 93.

K. zamyka i oddziela, a miejsce pod K. jest szczególnie nacechowane. Wierzenie, że skowronek na zimę nie odlatuje, lecz przepędza ją pod K. i wychodzi stamtąd dopiero na św. Agnieszkę (21.I) jest podstawą przysłowia: *św. Agnieszka wypuszcza skowronka spod kamyszka* ZWAK 1887/44; war.: NKPP Agnieszka 11, K 46 Ka–S 465. W bajkach motyw zwierząt ukrytych pod K. jest bardziej rozbudowany: pod K. są marne robaki, o których także pamięta Pan Bóg, „kiedy chce dać życie" K 46 Ka–S 529; pod K. był przywalony nim smok, który chciał zjeść tego, kto go uratował K 8 Krak 236, Cisz Krak 312–314. W licznych baśniach mowa o wodzie ukrytej pod K. w środku miasta Krz PBL nr 461, nadto Sim Gad 217.

W wierzeniach i baśniach pod K. są ukryte różne cenne rzeczy: *skarby* 87, TN Banachy 1984; TN Gorajec 1984; *skarb* diabelski Cisz Krak 164, ŁSE 1962/83; skarb z czasów francuskich, „ale ktoby go odkopał, stałby się wielkiego przyczyną nieszczęścia, bo wówczas takie strumienie z tego miejsca wypłyną, że cały zaleją Kotlin" K 10 Poz 141; pieniądze, których pilnuje diabeł 88, 89 lub zły duch K 17 Lub 104, które się palą niebieskawym płomieniem K 46 Ka–S 483; *złoto* Etnl 1989 Bilg 143–144.

Miejsce pod K. jest w ogóle związane ze zmarłymi i złymi duchami (nb. wiele podobnych wierzeń i przekonań istnieje na ziemiach polskich w kulturze żydowskiej): często pod K. jest mogiła, np. K 14 Poz 99, K 3 Kuj 132, K 28 Maz 17, K 42 Maz 196; w klechdzie: spod K. wstają zmarli 78, K 3 Kuj 132; wierzą, że pod K. (a także: w jaskiniach, studniach, stawach, w koleinach i na skrzyżowaniach dróg) pokutują dusze zmarłych, dlatego jeżeli idąc drogą przypadkiem się uderzy nogą w K., należy odmówić pacierz za dusze zmarłych ZWAK 1885/34. O niektórych konkretnych K. mówią np., że głęboko w ziemi pod K. jest dziewczyna porwana przez czarta K 45 Gór 538 albo, że widzieli wyjeżdżającego spod K. kasztelanica K 42 Maz 384. Powszechnie znana jest wiara, że pod K. chroni się diabeł przed *strzałkami piorunowymi* K 34 Chel 255 i *latawce* przed strzałami *płanetników* ZWAK 1885/60, a Lucyper w piekle schował się za słup kamienny przed Panem Jezusem K 7 Krak 19, →kamień piorunowy.

W baśni: pod K. jest wejście do podziemia, w którym były zaklęte dziewice K 14 Poz 134, por. K 15 Poz 9. Inne rzeczy schowane pod K. to np.: smocze języki – znak, że smok został zabity MAAE 1908/263, *klucze* Cisz Krak 96, żaba, która może uzdrowić panią ZWAK 1881/212, owca, której śmierć powoduje śmierć zbója K 3 Kuj 133.

W lecznictwie ludowym i praktykach magicznych miejsce, tj. łożysko, zakopywano po porodzie w obrębie domu, ale nie pod K., gdyż wierzono, że następny poród byłby ciężki Wit Baj 67; aby zdjąć z kogoś urok, trzeba jego ubranie położyć pod K. K 51 Sa–Kr 20. W zamówieniach chorób odsyłają pod K. choroby: suchoty, ukąszenie węża 11, podob. Bieg Lecz 110. Odnotowano także wierzenie, że choroba albo duch choroby może być wcielony w K., drzewo lub tym podobne ciało Bieg Lecz 17; a w zamówieniu

choroby dziąseł odsyła się ją *w kamień, z kamienia w krzemień, z krzemienia w choinę, z choiny w lescynę, z lescyny w kolej* ZWAK 1884/297.

Choć na ogół uważa się, że K. jest zwartą i jednolitą masą, to jednak – ponieważ jest „między światami" – nie tylko oddziela je, ale i łączy. Stąd nie tylko na nim, ale i w nim mogą być istoty już nie z „tego", a jeszcze nie z „tamtego" świata. Jest np. przekonanie, że d u s z e przebywają w drzewach, w ziołach, w K., w podręcznych przedmiotach nawet Mosz Kul 2/422; podobnie demony i duchy ŁSE 1967/290. To wierzenie jest także powszechne wśród polskich Żydów – zob. np. Wisła 1904/105, Bieg Lecz 213.

W powieści biedny, ale dobry brat znalazł w K. gałkę złota 81. W baśniach w K. na dnie morza są ukryte robaczki, o których pamięta Pan Bóg Krz PBL nr 795.

W pieśniach w K. może skryć się odchodząca miłość 39 (por. biały kamień jako miejsce rozstań kochanków).

≈ K. występuje w y m i e n n i e: w zamówieniach z innymi „obcymi" człowiekowi miejscami, jak w o d a, s u c h y l a s, kwiaty, na które wysyła się choroby 11; w pieśniach miłosnych z innymi „nieczującymi" elementami przyrody, jak woda, ziemia, które wydają się czułe w porównaniu z człowiekiem 34; w baśniach jest wkładany do worka, kosza itp. przez bohatera, który nie wchodzi tam sam, bojąc się zdrady towarzyszy 79.

Funkcje medialne identyczne z K. w ludowym językowym obrazie świata pełnią niektóre rodzaje kamieni, jak zwłaszcza →biały kamień, →złoty kamień, skała, →głaz (występują nawet w wariantach tych samych tekstów), a także →żelazo.

✠ K. jest symbolem t w a r d o ś c i, c i ę ż k o ś c i i t r w a ł o ś c i, a także m a r t w o t y (zob. wyżej). W zagadkach K. jest symbolem g ł o w y 4.

W s e n n i k u ludowym K. oznacza c i ę ż k i e ż y c i e, ciężkie przeżycie, c i e r p i e n i e, trudności i kłopoty; rzadziej – bicie, gromy, chorobę Etnl 1994 Nieb 152.

DOKUMENTACJA

ZAGADKI

1 – Kamień *rośnie bez korzenia.*

Rośnie bez korzeni, pali bez płomieni, a huczy bez wichru. (Kamień, słońce i woda.) Folf Zag nr 1221, nadto war.: ZWAK 1878/179, 1886/143; w pieśni: *... A cóż rośnie bez korzenia – leluja? Kamień rośnie bez korzenia.* K 24 Maz 349, Chod Śp 208, Święt Nadr 88.

2 – Kamień *leży/stoi/siedzi.*

Jedno mówi „Bieżmy", drugie mówi: „Leżmy", trzecie mówi: „Hitu, hitu, dobrze mi i tu. (Woda, kamień, trawa). Folf Zag nr 885; war.: *... stójmy, ... pójdźmy, ... kiwajmy se głowiczkami. (Kamienie na dnie rzeki, woda, kwiaty); ... pódźma, ... stójma, ... kiwajma do sie łebkami. (Woda płynąca, kamień, drzewo); ... pójdź, ... siedź, ... pochrobocmy się. (Kamień, woda, trzcina).* Folf Zag nr 885, nadto war.: LL 1963/2-3/94, Lud 1896/231, Lud 1911/82, TN Bychawka 1962, TN Łuszczów 1961, Was Jag 220, Folf Zag nr 1239, →woda, →piasek.

3 – *Dlaczego każdy omija na drodze kamień? Bo go kamień minąć nie chce.* Folf Zag nr 1378.

4 – Kamień na beczce [= głowa na tułowiu].

Są dwa słupë, na tëch słupach beczka, na tyj beczce kam, na tym kamieniu las, a w tym lese są stworzenia. (Nogi, brzuch, głowa, włosy, wszy.) Folf Zag nr 873, nadto war.: LL 1964/4-6/90, ts. Sych SGKasz 2/126.

PRZYSŁOWIA

5 – *Człowiek hardi, a kam cwardi – to je jedno.* NKPP hardy 10.

6 – *Gdo mo cziste sumiyni, wyspi sie na twardym kamiyniu.* NKPP sumienie 31c.

7 – *Twardy, jagby miol kamiyń, ni serce.* NKPP twardy 4a.

8 – Kamień *leży/stoi/śpi.*

a. *Niechej kamiynia leżeć, a wody bieżeć.* NKPP niech, niechać 6.

b. *Woda idzie, kamiéń stoi.* MAAE 1908/331.

c. *Śpi jak kamyczek w wodzie.* NKPP spać 40a, war.: LL 1964/4–6/89, Sych SGKasz 2/125.

ZAMÓWIENIA

9 – Kamień *w morzu/jeziorze, księżyc na niebie, dąb w boru – trzej bracia,* którzy się nie zejdą.

Mazurzy w Prusiech tak zamawiają ból zębów: *Bożą mocą, Pana Jezusa pomocą! Dąb w boru, kamień w morzu, księżyc na niebie, że póki ci trzej bracia mocni się pospołu nie zejdą, tak długo mię zęby niech nie bolą.* Bieg Lecz 162; war.: [patrząc na księżyc, gdy tenże po nowiu pierwszy raz odsłoni swoje rogi, mówić do niego:] *Jest nä niebie księżyc, jest w jezierze kenień, jest na boru dumb; kiedy te trzy bräciä gdziekolwiek sie znéjdo, tedy niech mnie boli (zumb).* K 40 MazP 51, →księżyc, →nów.

10 – Na kamień *w morzu* wypędza się chorobę.

a. [Zażegnywanie *białych ludzi*:] *Tam daleko w morzu jest wielki kamień, tam ruszajcie, tam lećcie, tam pijcie, tam zryjcie!* K 40 MazP 66.

b. [Zażegnanie róży:] *W morzu czerwonem stoi kamień, na nim łóżko usłane, okryte wełną; tam masz ty różany, przedziurawiony wrzodzie, swoje legowisko. Śpij i wypoczywaj aż do sądu ostatecznego.* Bieg Lecz 133.

11 – Chorobę *wysyła się na/pod kamień (gorący) / pod korzenie kamienne.*

a. [Zamówienie suchot:] *„Wysyłam ja was pod korzenie kamienne, na puste lasy i na puste poła, gdzie nic nie przyjdzie!"* Bieg Lecz 186.

b. Chorobę od ukąszenia węża odpędzają w Jasielskiem słowami: *„Idź pod kamień, idź do wody, idź, gdzie słońce nie świeci i miesiąc nie chodzi!"* Bieg Lecz 41, 110.

c. [Zaklęcie od róży, gośćca, łuszczycy, postrzału, zastrzału, przestrachu, zanotowane w Andrzejówce:] *Szczeźnij, zgiń, idź na suchy las, na gorący kamień, gdzie słonko nie dochodzi, gdzie wiatr nie dowieje!* Pęk Biłg 234.

d. [Zażegnanie postrzału:] *Postrzale, postrzale! Wyjdź z tej nogi, idź na rozstajne drogi, za siódmą górę, za siódmą rzekę, za siódmy bór* (powtórzone 3 razy)*! Nie padnij na człowieka, nie padnij – chyba na wroga! Ani nie padnij na zwierzę, ani na żyjącego! Ale padnij na kwiaty, na kwiaty! A najlepiej padnij na kamienie, na kamienie!* Kul Wiel 3/416.

12 – Choroba jak kamień a. ma *zmaleć i podziać się,* b. nie ma *się poruchować.*

a. [Zamówienie od *żółwia*, tj. guzów pod szczękami w Puszczy Solskiej:] Krzesa się guz osełką, mówiąc: *Jak ten kamień zwięźnie, zmaleje I nie zna, gdzie się podzieje, Tak żeby to zmalało I nie znać, gdzie się podziało.* Bieg Lecz 52.

b. [Kamień w ziemi: zamówienie *macicy*:] *Jak ten kamień leży w ziemi, a nie będzie poruchowany, tak i macica z urazem u tego chrzczonego ... nie ma się więcej poruchować.* Bieg Lecz 231, war.: K 40 MazP 71.

13 – [Mazurska zamowa *od zwichnięcia nogi*:] *Szed Pan Jezus drogą, Uderzył o kamień nogą. To bez (przez) kamień, to bez krzemień. Panie Boże tobie przemień!* Bieg Lecz 88.

14 – *Uroki! Urocyska! ... Zamowiom! ... Zarzykom! Na ogień gorący, Na kamienie gorące, Na ludzkie ślipie!* Kot Zn 246.

MODLITEWKI

15 – Po *kamieniach gorących* jest prowadzony/męczony Pan Jezus.

A we cwártek po wiecerzy, Pán Jezus się z apostołem mierzy. Trzech kurzelowie (kogut) *zapiáli, gdy Pana Jezusa na mękę wiedli. A wiedli Go, wiedli, po ścierniu, po kolącém, po kamieniu po gorącym.* ZWAK 1885/51; war.: ... [Anieli] *Prowadzili Go po ścierniach kolących, Po*

kamieniach gorących. Kot Zn 413; podob. [Najświętsza Panienka] *Wodzi Go po górach i lasach, Po górących kamieniach.* Kot Zn 119; ... *na jutrznią, Z jutrznie na ranną msą, Z ranny msy na niespory, Z niesporu do raju. W raju kamień gorący* ... Święt Nadr 256, →biały kamień.

16 – Grzeszna dusza dla odpuszczenia grzechu ma iść *po gorących kamieniach.*

Poty ji [grzesznej duszy] *Pan Jezus grzechu nie odpuści, Póki nie pójdzie po cierniach kolących, Po kamieniach gorących.* Kot Zn 90; war.: ... *po cierniach, po kolących, Po kamieniach, po gorących.* Kot Zn 77; ... *przez ściernie, Gorące kamienie.* Kot Zn 486; ... *po cierniu, Po ścierniu, Po głogu, Po gorącym kamieniu.* Kot Zn 70; ... *po górach, Po cierniach, po gorących kamieniach.* Kot Zn 472; ... *po głogach, Po cierniach, Po gorących kamieniach* Kot Zn 452, ... *po głogu, po ścirni, po gorących kamyczkach.* Kot Zn 85; ... *po cirniach, po głogach, Po gorących kaminiach.* Kot Zn 80; ... *po piekle, Po ogniu, Po gorącym kamieniu.* Kot Zn 72; ... *po ogniu, Po ostrym kamieniu.* Kot Zn 449; podob. [Najświętsza Panienka:] *Nie odpuszczę* [duszom], *aż pójdą po cierniu kolącym, po kamieniu gorącym.* K 22 Łęcz 178; ... *po ściezy, po kolący, Po kamieniach, po gorących* ... ZWAK 1880/95.

17 – *Żeby te modlitewke każdy zmowioł ... Bedo mu sie rajskie wrota otwierały, Piekielne kamieniami zawalały.* Kot Zn 123, war.: Kot Zn 114, 250.

18 – *Stłuc/potłuc* sobie *brodę o kamień.*

a. *Prowadzili Go* [Żydzi Pana Jezusa] *pod wode, Stłuk se o kamień nojświętszo brode.* Kot Zn 129, war.: Kot Zn 461, 474.

b. [„Wielkanocne przypowiastki"] *A ja, mały zacek, wlaz'em na krzacek, z krzacka na ⟨wodę⟩; stłuk'iem o kämień brode.* K 40 MazP 89.

19 – Relikwie – *obroną* przed szatanem *cięższą od kamienia / z twardego kamienia.*

Ciebie się, szatanie, nie boję! Idź, przynieś mi krwi, Co z przenajświętszego krzyzika kapała; Moja obrona cięższa od kamienia. Kot Zn 109; war.: ... *Ja tę* [świętą] *krew będę pić, Bo to obrona cięższa od kamienia.* Kot Zn 117; ... *Przynieś to, co z krzyża kapało, To moja obrona z twardego kamienia.* Kot Zn 63, 122; *Pójdę pod Bożą Mękę, wezme sekwię* [relikwie] *w rękę. Tyś moja obrona z ciężkiego kamienia.* K 22 Łęcz 180.

KOLĘDY BOŻONARODZENIOWE

20 – Jezus/Bóg *stworzył* kamienie/piaski/...

Stworzyłem piaski, kamienie, ludziom zabawienie. K 5 Krak 235; war.: *Stworzyłeś, Boze, i mienie, wodę i kamienie.* Święt Nadr 75.

21 – *Między dwoma górorna ... Między dwoma kamykorna ... Między dwoma struzeckorna Stoi ta klastór ... W tym klastorze trzy ołtarza, w jednym-ci ołtarzu Pan Jezus lezy.* ZWAK 1885/18.

PIEŚNI WIELKANOCNE

22 – (Ciężki) kamień na grobie Chrystusa.

a. *Trzy Maryje poszły, drogie maści niosły. Chciały Chrystusa pomazać, Jemu cześć i chwałę dać. Alleluja! Gdy na drodze były, tak sobie mówiły: Jest tam kamień niemały, a któż nam go odwali? Alleluja!* K 24 Maz 140, war.: K 24 Maz 140, TN Trzeciaków 1980.

b. *Szed Pan Jezus drogą, trącił kamiń nogą, a któz go tam odwali, bo to kamiń niemały, Alleluja!* K 22 Łęcz 29.

c. [Chrystus] *Ruszył ten dzień i kamienie, grobu czyniąc odwalenie.* K 22 Łęcz 30.

PIEŚNI DYNGUSOWE

23 – Gospodarz *siedzi na kamieniu.*

W tym to domu jest tu kamień, a gospodarz siedzi na nim, jajeczka rachuje, nam też coś daruje. Kul Wiel 3/60, →biały kamień.

PIEŚNI WESELNE

24 – *Oj, wy, nadobne żoneczki, Oj lepcie śliczne gąseczki. Tam na morzu, na kamieniu, Złota gąska siedziała. Oj złota gąska siedziała i z siebie piórka zrzucała.* Hol Wes 54.

25 – *Za wdowcem rzucić kamieniem, Za kawalerem pierścieniem.* Kot Rzesz 432, war.: K 27 Maz 187; *Za starym ... za młodziusieńkim ...* TN Sąsiadka 1966.

26 – Woda z kamienia *ciecze* – dziewczyna i chłopiec nie rozmawiają.

A na moście, trawka roście, z kamienia woda ciece, pogniewała się moja Marysia, do mnie słówka nie rzece. Przemów słówko, przemów drugie, przemów i ty kamieniu, dodałaś zalu juz nie jednemu, nie dodaj sercu memu. K 26 Maz 239; war.: *... nie dodaj zalu, oj mojemu sumieniu.* K 25 Maz 41.

27 – *Woda kamień niesie*, **dziewczyna/panna na kamieniu czesze włosy [= dziewczyna łączy się z chłopcem].**

Po boru, po lesie Wódka kamień niesie, A na tym kamieniu Panna włosy czesze. LL 1959/3–4/64; war.: *Kamiń woda niesie, dziewcyna się cese, co grzebusckiem garnie to ji włosek spadnie. Płyńcie włosecki do ojca, matecki, do nich przypłyniecie co ich pociesycie.* K 22 Łęcz 74; *A w kalinowym lesie wodeńka kamień niesie. Tam Marysia stojała, rusą kosę czesała. Co jej włosek upadnie, wodeńka go zagarnie.* K 16 Lub 187; *W kalinowym lesie woda kamień niesie, Maryś na nim stała, swe kosy czesała.* K 16 Lub 151, →biały kamień, →woda.

PIEŚNI RODZINNE

28 – Teściowa grozi synowej (synowa – teściowej), że jej wybije kamieniem zęby.

a. *Oj, cicho, synowo, nie otwieraj gęby, jak wezne kamienia, palne tobie w zęby.* Ol Pod 106, war.: Kam Pom 59, 222, Gąs Mazur 108, K 12 Poz 75, 76, K 40 MazP 345, Krzyż Kuj 1/129, 130, K 4 Kuj 13, K 27 Maz 313, K 46 Ka–S 27, 224, 225, K 16 Lub 267, Lom Śląsk 422, Kot Las 237, LL 1965/4/11, Gaj Rozw 216–217, K 44 Gór 427; *... oj, myślisz ty, matulu, ᵘoj, że ja sie spotrafie. Oj, jak złapie drugiego, ᵘoj, prosto w zęby trafie.* TN Zawieprzyce 1974, war.: TN Podstary Zamość 1964.

b. *Ty, moja niewiasto, Nie otwieraj gęby, Bo jak dopadnę kamienia, Wybiję ci zęby.* Pieś Śl 2/384.

29 – Młoda żona grozi staremu mężowi, że będzie nim wozić kamienie.

Kupię sobie wózek, Nakładę kamieni, Będę dziadem [mężem] *woziła. Ciąg, ciąg, dziadu, kiejś się podjął, Niech ja biedy nie mam z tobą – Taka młoda dziewczyna!* Kot Las 68, war.: LL 1957/3/11, Krzyż Kuj 1/260.

30 – Młoda żona grozi staremu mężowi, że go *przydusi/odzieje kamieniem.*

Starygo ja dziada mam, szanować gᵘo musze, dwa kamiynie pod łeb dom, a trzeciym przydusze. Krzyż Kuj 1/261; *... o i przygnę łeb do ziemi, kamiéniem przydusze.* ZWAK 1884/92; *... A cierniem mu pościelę, kamieniem go odzieję, śpij stary.* K 10 Poz 278.

PIEŚNI MIŁOSNE I ZALOTNE

31 – Nieszczęśliwi kochankowie zwracają się do kamienia, ziemi, wody, a. by się *rozstąpiły/otworzyły/...* i zamknęły w sobie pamięć o nich, b. by *rozstąpił się i pocieszył serce.*

a. *I rozstąp sie, ziemio, rozstąp sie, kamieniu, a niech ja już nie wiem ... o twoim imieniu.* Krzyż Kuj 1/241, tamże war., nadto Rog Śląsk 152, Pieś Śl 1/514, 1/534; *... niech ludzie nie wiedzą O naszym imieniu.* ZWAK 1878/66, *... niechze ja* [dziewczyna] *nie s(ł)uzę chłopu nieślubnemu.* K 11 Poz 199; *... słała ja łóżeczka chłopcu nieślubnemu.* K 39 Pom 179; *... żeby jo nie wiedział ... ᵘo twojym imiyniu.* LL 1964/1–2/62; *... otwórz mi sie ziemia, otwórz się ...* K 12 Poz 167; *Rozstąp się ziemio – rozejdź się wodo, pęknij i ty kamieniu, a nie zadawaj – serdeńku (miłej) żalu, nie zadaj i mnie samemu.* K 16 Lub 263; *... pamiętaj maluśka o mojim imieniu.* K 12 Poz 166.

b. *Rozstąp się kamieniu na mojem sumieniu, rozstąp się na dwoje, pocies serce moje.* K 26 Maz 255.

32 – Chłopiec, któremu dziewczyna nie *otworzyła*, kładzie *boczek* na kamieniu.

Stojałem, wołałem, nie chciałaś otworzyć, musiałem swą główke na prozek położyć. Gloweczkie na prozek, Boczek na kamiusczek, oj, bołał mnie boczek przez całuchny roczek. K 40 MazP 501, war.: Kam Pom 309, Sob Wielk 164, K 40 MazP 154, 526, K 28 Maz 238, K 42 Maz 223, Stef WarmPś 2/35, ZWAK 1884/81.

33 A – Dziewczyna jest gotowa jechać z chłopcem *na wojenkę* i tam prać chusty na kamieniu.

Cóż tam będziesz robić najmilejsza moja na wojence daleczko? Będę chusty prała złotem wyszywała po talarku zbierała. Kieniż je upierzesz najmilejsza moja na wojence daleczko? Jest na morzu kamień wypierzę ja na nim i chusteczki uklepię. K 1 Pieś 278, war.: K 40 MazP 433, K 26 Maz 293, K 28 Maz 304, ZWAK 1885/225; ... *na bystrym strumieniu na płaskim kamieniu* ... K 1 Pieś 276; ... *szatki prała* ... Pieś Śl 1/223; ... *nad wodom kamiń* ... ZWAK 1880/207, →biały kamień.

33 B – Dziewczyna jest gotowa jechać z chłopcem na wojenkę i tam *odpoczywać/spać* z nim na kamieniu.

Gdzież będziem spoczywać Kasiu Kasineczku na wojence daleczkiej? Jest przy morzu kamiń odpoczniemy na nim na wojence daleczkiej. K 1 Pieś 271; war.: ... *Kędyż spać bedziemy? W zielonym gaiku na chłodnym kamyku*; ... K 45 Gór 181.

34 – Chłopiec (dziewczyna) *namówiłby/rozmówiłby/przeprosiłby/zapomniałby/pokochałby kamień, wodę/ziemię*, nie może *namówić/rozmówić/przeprosić/zapomnieć/pokochać* dziewczyny (chłopca).

Oj namówiłbym kamień, da namówiłbym wodę, oj a ciebie Marysiu da namówić nie mogę. Oj nie namówis wody, da ani tez kamienia, Oj tak i mnie dziewcyny da dobrego sumienia. K 26 Maz 324, war.: K 1 Pieś 43; ... *chybać tę dziewcynę letkiego sumienia.* K 27 Maz 219, TN Wielkolas 1980, TN Rechta 1978/79, Pieś Śl 2/541, 208; *Rozmówiłbym* ... Gąs Mazur 47, podob. Stef WarmPś 3/43; K 40 MazP 507; *Zawiudem* ... Święt Nadr 144; *Przeprosiłam* ... K 10 Poz 194, podob. LL 1964/3/25, 27, K 12 Poz 144; *Zapomniałem* ... Pieś Śl 2/541.

35 – I. Chłopiec obiecuje ożenek, jeśli kamień będzie pływał [= nigdy]; II. dziewczyna robi *kamień z wosku*/mchu / *obkłada go drzewem* / wkłada do łódki.

I.a. *A widziszże, dziewczę, ten kamień nad wodą – kiedy on popłynie, ożenię się z tobą. A widziałeś, głupi chłopie, coby kamień pływał? A kiedyś się żenić nie miał, po coś u mnie bywał?* K 40 MazP 507, war.: Biel Kasz nr 122, 294, 388, nadto: LL 1963/2–3/91, Krzyż Kuj 1/241, 242, K 20 Rad 115, Płat Krak 535, 717; ... *jak ón będzie pływać, to ty będziesz moją* ... ZWAK 1882/121, LL 1964/3/25, K 40 MazP 358; ... *A jak tamten kamień, co widzisz nad wodą, Jak po wodzie pływoł będzie, ożenię się z tobą. O ty, głupi synku, czy już kto kaj widzioł, Iżby jaki ciężki kamień po wodziczce pływoł* ... Pieś Śl 1/279, 2/580; ... *Jak kamień wypłynie, ożenie sie z tobo* ... TN Komarów 1978; ... *Jak na wierch wypłyną, To ty będziesz moją* ... Pieś Śl 2/374; ... *Choćby kenien był jak jegła, zekręci sie, pójdzie do dna* ... K 40 MazP 514; ... *ciągnie do dna* ... K 18 Kiel 164; *Widziałeś ty, żeby kamień był Jak makowe ziarno, Nie będzie on pływał, Jeno pójdzie na dno.* ZWAK 1878/72, NKPP prawda 145; *Widziałeś ty, Jasińku, ten kamiéń nad wodą, o jak ten kamiéń przepłynie, ożenię się z tobą. Widziałeś psie, ośle, że kamiéń utonie, o zakochałeś sie w inny, nawracasz sie do mnie.* ZWAK 1884/87.

b. Wariant kolędowy tej pieśni: *Chodź Marysiu po ᵘogrodzie, weź ten kamień, rzuć po wodzie, jak ten kamień będzie pływał, ja u ciebie będe bywał. Dziewczyna się namyśliła, z wosku kamień utoczyła: ty, kamieniu, w wodzie pływaj, a ty, Jasiu, u mnie bywaj.* K 40 MazP 278; war.: *Panny sobie umówiły, z wosku kamień ulepiły* ... K 27 Maz 271; II. *Dziewczyna się domyśliła, ze msu* [mchu] *kamiéń utocyła* ... K 21 Rad 25; *Oj dziewcze się domyśliło – z drzewa kamień utoczyło* ... K 2 San 145; ᵘ*Ona sobie umyśliła, z drewna kamień utocyła* ... K 44 Gór 176; *Ta dziewcyna mądra była, kamyk z drewna utoczyła* ... Lom Pieś 327; *Kasieńka się namyśliła, drzewem kamień obłozyła* ... K 25 Maz 50; te i in. war.: Biel Kasz nr 388; *Marysia sie domyślała, z wosku kamień ᵘutoczyła. Ciężki kamień, pływaj pływaj, a ty, Janku, u mnie bywaj!* TN Puszno Godowskie 1983.

36 – *O ciężkie to, ciężkie, Nase rozłączenie, Wolałby ja nosić Na sobie kamienie. Bo kamienie zymnę, Rozpocąć se mogę, A ciebie, dziewucho, Zapomnąć nie mogę.* Pieś Śl 2/537–538, war.: K 43 Śl 46.

37 – *Na ostrodzkim polu stoi biały łabędź, o mój najmilejszy, miejże o mnie pamięć. Miejże o mnie pamięć i dobre baczenie, bo mnie jeszcze ciężej niż w morzu kamienie. Bo*

w morzu kamienia nikt go nie pokruszy, a mnie moje serce niejeden żal (v.) człek wzruszy. K 40 MazP 403.

38 – *Woda po kamieniach huczy/toczy/idzie/brzęczy ...*: a. *miłość/dziewczyna nauczy kochać/wzdychać/płakać*; b. *chłopcy szukają pieniędzy*; c. *młody zaleca się*; d. *dziewczyna wabi chłopca*; e. *matka gniewa się*; f. *słychać dobre*; g. *bieda/rózga nauczy robić.*

a. *Idzie woda, idzie, po kamieniach hucy, kto kochać nie umi, miłość go naucy.* K 44 Gór 259; war.: ... *Marysia naucy* ZWAK 1886/313; ... *w Łyskach sie wyuczy.* Gąs Mazur 62; *Płynie łodka* ... K 9 Poz 219; *Szumi woda szumi, po kamieniach toczy* ... Lom Śląsk 396; *Z góry woda idzie, po kamieniu fruczy* ... Lom Śląsk 406; *Biezy woda, biezy – po kamieniach buczy* ... K 39 Pom 452; *Leci woda, leci* ... Święt Nadr 287. *Z góry woda idzie, po kamykach mruczy, Kto nie umie wzdychać, miłość go nauczy.* Lom Śląsk 403; *Tuczy woda, tuczy, po kamieniu buczy* ... Chod Śp 266; *Z góry woda bije, po kamyczkach huczy, Kto płakać nie umié, kochanie nauczy.* ZWAK 1878/112; *Płynié wodä brzegi myje, po kamiéniach toczy s'iä* ... LL 1960/4–5/56.

b. *Ciecze woda, ciecze, Po kamieniu sączy, Pytam cię się dziócho, Wiela masz tysięcy?* Biel Kasz nr 202, nadto war.: Rog Śląsk 172, Pieś Śl 2/114; *Z góry woda leci* ... LL 1963/2–3/88; w innej wersji: *Dudni woda dudni, po kamieniach brzęczy rudnickie chłopoki szukają pieniędzy* Plat Krak 685; ... *pytał miy sie Jasiu, jile mam tysiyncy.* Krzyż Kuj 1/146; *Oj, idzie woda, idzie, da, ... oj, jak ci sie zalécać, da, kiej nie masz tysięcy.* K 46 Ka–S 79.

c. *Z góry po kamiéniach woda ciece, Póde do dziewcyny, póde do jedyny, co ona mi rzece.* MAAE 1908/200.

d. [Różne wersje motywu:] *Z kamiynia sie woda l'eje, dziywczyna sie dó mnie śmieje.* Krzyż Kuj 1/143; *Na gaiku bystra woda Po kamyczkach się sączyła, Pastereczka piękna młoda Dla rozrywki coś robiła.* ZWAK 1886/290; *Dudni woda, dudni, Po kamieniach w studni, Łatwo się rozkochać, A zapomnieć trudnij.* ZWAK 1884/277; *Idzie woda, idzie, kamykami rusa, kocham cie, dziewcyno, boś poćciwa dusa.* K 44 Gór 282; *W lesie po kamykach Szumi strumyk mile – Przy tobie najsłodsze Przepędzałbym chwile.* Pieś Śl 1/394; *Idzie woda od ogroda, z kamienia się skrzy da i skrzy; lepsa jedna Mazewianka, jak Głogowskie trzy da i trzy.* K 22 Łęcz 202; ... *lepsza jedna Siekiereczka, niż Koszuckie trzy da i trzy.* K 13 Poz 141; *Idzie woda, idzie, Kamienie szuruje, niestatek mężatek stan panieński psuje.* K 44 Gór 336.

e. *Idzie wodka idzie, po kamiéniach tyrcy, Ta moja matusia, ciągle na mnie wyrcy.* ZWAK 1888/145; war.: ... *na moje Józcysko kadziusinki wyrcy* K 44 Gór 353, Mika Oraw 38. *Idzie woda idzie, po kamieniach ciece. Ledwie sie pani-matka o syna nie wściece.* K 6 Krak 475.

f. *Szumi woda, szumi, po kamiéniach wali, S^{u}ychać dobre w świecie, a z^{u}e jeszcze dali.* ZWAK 1891/53.

g. *P^{u}ynie woda p^{u}ynie, po kamieniach mrucy, Chto nie umi robić, bida go naucy.* ZWAK 1891/54, ... *po kamieniach huczy, ... da, rózga go nauczy.* K 46 Ka–S 317; ... *kto nie zna, co bieda, zona go naucy.* K 6 Krak 80.

39 – *Była miłość, już jéj niéma, Bo się skryła do kamienia, A z kamienia do paproci, Już się więcéj nie nawróci.* Pieś Śl 1/289, war.: Rog Śląsk 96; ... *łaska, już ji neni,* ... Pieś Śl 2/377.

40 – Woda z kamienia *ciecze/leci/bieży* – dziewczyna i chłopiec nie rozmawiają.

A spod gaiczka, spod zielonego, z kamienia woda ciecze, a mój najmilszy, mój ukochany do mnie słówka nie rzecze. A spod gaiczka, spod zielonego, z kamienia woda bieży, a mój najmilszy, mój ukochany w nowej komorze leży. K 40 MazP 184; war.: ... *z kamienia woda leci,* ... K 40 MazP 184, LL 1959/3–4/62; *Oj tam na moście, traweńka roście* (rośnie) *z kamienia woda ciecze, rozżaliło się – serdeńko moje* (*ma miła*), *słówka do mnie nie rzecze.* K 16 Lub 263.

41 – *Woda kamień niesie* – dziewczyna łączy się z chłopcem.

a. *Nie każdy to kamiń woda z sobą bierze, nie każda do ślubu pójdzie, którna sie ubierze.* K 41 Maz 89, war.: ZWAK 1882/121.

b. *Oj po boru po lesie woda kamień niesie, da od mego Wicusia co koniki pasie. Oj pasie ón i pasie, pięknie sobie śpiewa, da a jego kochanka łzami sie zaléwa.* K 19 Kiel 109.

c. *A w kalinowem lesie, da kamień woda niesie – moja ty Marysiu, da nie odrzekaj mnie się.* K 6 Krak 119.

d. *Bystrá woda wziena kamień z sobom, Zanies^{u}a go do kraju, A já ciebie nigdy nie opuszce, Ty nieszczęsny hultaju.* ZWAK 1891/131.

e. *Pokochałam Wisłe, jak niesła kamienie, a ciebie ni moge, coześ za stworzenie.* Stoin Żyw 139.

42 A – Prędzej się rozłączy woda z kamieniem, niż dziewczyna i chłopak.

Prędzej się rozłączy Wodziczka z kamieniem, Niżeli ja się rozłączę Z mojem pocieszeniem. Pieś Śl 1/307, war.: Rog Śląsk 202, por. Lom Śląsk 400, →woda.

42 B – *Rozłączył się kamień z wodą, Tak też i ja, dziołcho, z tobą.* Pieś Śl 1/288.

43 – Ciężko kamieniowi pod wodą, ciężej zakochanemu/zakochanej/...

Ciężko kamieniowi, Kiej pod wodę macho (macha), Jeszcze temu ciężej, Kto się w kim zakocha. ZWAK 1886/279, war.: K 25 Maz 51; *Ciężko temu kamieniowi pod wodę idący, jeszcze więcej sercu memu w kochaniu będący.* K 1 Pieś 143; *Ciężko tymu kamyniu, Co pod wodą płynie, A jeszcze ciężejszy, Gdo kogo miłuje.* Pieś Śl 2/586; *Ciężko kamieniowi, co pod wode płynie, ach ciężkie jest zakochanie na świecie dziewczynie. Bo kamień popłynie, woda go potoczy, a mnie ubogiej dziewczynie, nie obeschną oczy.* TN Wola Przybysławska 1980; ... *co pod wodą płynie, smutne zakochanie w tej bidnej dziewczynie.* TN Piotrków 1973; ... *co nad wodą wisi, jesce tému cięzy, co p^{u}oniechać musi.* Sad Podh 150; podob. w pieśni żołnierskiej: *Ciężko temu kamieniowi, pod Wisłą leżącemu, jeszcze ciężej Ruskiemu z Polski wychodzącemu.* TN Prawiedniki 1981.

44 – *Nie byde jo w polu lezál, bo jo nie kamiyń, tylko póde do dziywcyny, bo jo kawaler.* LL 1962/1–2/52, war.: ZWAK 1880/230.

45 – Dziewczyna upiecze *placek/chleb z twardego/grubego* kamienia, jeśli chłopiec zrobi coś równie niemożliwego.

Já ci chleba napiekę Z kamienia hrubego, A ty mi go ukroisz Lipowym nożykiem, Po moji wóli. ZWAK 1885/254, war.: K 40 MazP 450; *Ja ci placek upiekę z twardego kamienia, Po twojej woli, Ty go będziesz polykał, językiem nie tykał, Po mojej woli.* ZWAK 1886/297–298.

46 – *Są na boru szyszki, na polu kamyszki, a na lesie laszczyna. Na kominie popiół, daj mi, Jasiu, pokój, jam nie twoja dziewczyna.* K 46 Ka–S 41; war.: ... *a w ogrodzie laszczyna* ... K 4 Kuj 58, Krzyż Kuj 1/200; ... *przed ^{u}okienkiym l^{i}eszczyna.* Krzyż Kuj 1/257; ... *na ogrodzie lescyna* ... K 22 Łęcz 103; *Nad przetyczkiem tyczki, Na polu kamyczki, W ogródeczku leszczyna* ... Pieś Śl 2/204; *Tam na borze szyszki, na polu kamyszki, tym bym ja cie używił, da dana, tym bym ja cie używił.* Sob Wielk 243.

47 – *Jużeś się ożenił jak na wieki amen, jużeś się utopił jak we wodzie kamień.* Plat Krak 423, war.: Gaj Rozw 202.

48 – Dziewczyna *siedzi na kamieniu* i żałuje utraconego wianka / płacze.

a. *Poszła* [Zuzanka] *w środek lasu, Siadła na kamieniu, Rozpuściła włosy Po prawym ramieniu. Oj, miałach jo, miała, Pozłocany warkocz, Ale mi go ukrod Od sąsiada smarkocz.* Pieś Śl 2/642.

b. *Siedzi Hela na kamieniu i wylewa gorzkie łzy, trzyma książkę na kolanach i o lubym ciągle śni.* TN Kol. Gałęzów 1979, →biały kamień.

49 – *W tém morzu na kamieniu, tam Kasiunia stojała ... rusą kosę czesała.* K 16 Lub 155; war.: *Nad dunajem stojała* ... K 16 Lub 220, por. K 16 Lub 244.

50 – Chłopiec mówi o dziewczynie, że *z kamienia wyrosła/wybita* [= dziewczyna *za innego poszła*].

a. *Chybaś ty Marysiu z kamienia wyrosła, Mnieś sie spodobała, za innego posła.* ZWAK 1888/139; war.: ... *dyć jo tobie k^{u}ochoł, za ineg^{u}oś posła.* Sad Podh 142; *Frajerecka moja z kamienia wyrosła: mnie się obiecała* ... K 44 Gór 384.

b. *Czyliż ty dziewczyno, z kamienia wybita, kto jedzie, to jedzie, to sie o cię pyta. Z kamienia wybita, z cegły murowaná, kto blady to blady, ja sobie rumianá.* K 17 Lub 48.

51 A – *Kamień na kamieniu* [= młodzi razem, przy sobie].

Kamień na kamieniu, jeszcze jeden kamień, a wyrysuj, ty dziewczyno, swoje imię na nim. Swoje imię na nim i swoje nazwisko, a przecieśmy się kochali cztery lata blisko. Gaj Rozw 75; war.: ... *jeszce jeden na nim, Wypisz se, Marysiu* ... ZWAK 1891/106; ... *pod kamieniem kamień, Napiszcie chłopczyku* ... LL 1966/2–3/27.

51 B – *Pod kamieniem kamień, A na tym kamieniu, jeszcze jeden kamień. Czarne oczka miała, czarnymi patrzała, Czarnymi musiała, bo innych nie miała.* Pieś Śl 2/155, war.: Pieś Śl 2/155; ... *na kamieniu skała, powiedz-ze mi, Maryś, cemuś mie nie kciała.* Stoin Żyw 291; ... *cy mie bedzies kciała.* Stoin Żyw 146.

52 – Bóg stworzył *kamienie, piaski/morze* i *wodę* oraz *dziewczyny/kochanie*.

Da, Boże moj, Boze, ktoryś stworzył morze, kamienie i wode, i dziewcyny młode. K 44 Gór 199; war.: ... *po coś stworzył morze, kamienie i wode, to kochanie młode?* K 44 Gór 342.

PRZYŚPIEWKI MIŁOSNE I ZALOTNE

53 – *Krakowski gościniec bity kamieniami, A krakowskie panny śmierdzom pokrzywami.* ZWAK 1888/135; war.: ... *dziéwki posły z wojakami.* K 6 Krak 474; ... *gościniec kamieniami bity, Nie by^{u}bym zo^{u}mirzem, żeby nie kobity.* ZWAK 1891/136; ... *droga ... panny pachną fijałkami.* K 57 RuśC 1161.

54 – *Z kamienia na kamień jeleń/kokoszka/kogutki/sroczki/skowroneczek/żaba/gołębie/woda przeskakuje/przelatuje*.

a. *Z kamienia na kamień przeskakuje jeleń, mnie chłopcy kochają, a ja o tym nie wiem.* ZWAK 1878/108, war.: K 1 Pieś 405, Płat Krak 300, MAAE 1898/78, Pieś Śl 2/157, Gaj Rozw 200, Stoin Żyw 147.

b. *Z kamienia na kamień przeskakuje sroczka, tego chłopca kocham, co ma czarne oczka.* Płat Krak 300, war.: Gaj Rozw 200; ... *co ma siwe oczka.* K 19 Kiel 38; ... *skakała kokoszka, tego chłopca lubie co rumiany troszka.* TN Susiec 1975; ... *kocham* ... TN Rechta 1978/79; ... *stumpała* ... TN Świeciechów 1967; ... *skikały kokoski, tego chłopca kocham, co piegaty troski.* TN Wola Przybysławska 1980; ... *skikały kogutki, tego chłopca kocham, co nie pije wódki.* TN Wola Przybysławska 1980; ... *sroczki, Dla mnie tylko jeden, co ma czarne oczki.* ZWAK 1878/108; ... *kochają mnie chłopcy, bo mom corne ocka.* Stoin Żyw 147, 155.

c. *Z kamienia na kamień przeskakuje bystra sroczka, A Maćkowa krowa płowa Oj da tego nie potrafi.* LL 1963/4/5.

d. *Z kamienia na kamień skowróneczek skacze, Już cze, nojmnilszo, Żéncy nie łobocze.* Stef WarmPś 2/81; war.: ... *Choc jo sze wesele, Sérce we mne płacze.* Stef WarmPś 1/15.

e. *Z kamienia na kamień przeskakuje żaba, z naszy panny młody zrobiła się baba.* LL 1963/2–3/90.

f. *Z kamienia na kamień ścikały gołámbie; Tygu chłopca lubię, Co ładny na gámbie.* ZWAK 1884/287; ... *skikały gołębie, tego chłopca kocham,* ... TN Wola Przybysławska 1980; ... *wrony, nie dajże mi Boże chłopca siedmiżony.* Płat Krak 462.

g. *Z kamienia na kamień woda przelatuje, Tam kawaler jedzie, gdzie pieniądze czuje.* LL 1962/4–6/123; ... *a kamiyń sie wali, P^{u}ocóześ pedziała, ze my sie k^{u}ohali.* Mika Oraw 39.

55 – Woda zostaje na kamieniu / *pada* na kamień [= chłopiec zabiega o wzajemność nieczułej dziewczyny].

a. *Oj, po deszczu została Woda na kamieniu. Wspomniej raz przynajmniej O moim imieniu.* Her Kal 2/149.

b. *W lesie na kamieniu leleń (jeleń) wodę pije, kochaj mnie Małgosiu, bo ja dla cię zyję.* K 19 Kiel 16; war.: ... *Wiész o tém dziéwcyno, ze já dla cię zyję.* ZWAK 1880/164.

c. *Co mi po téj wodzie, co na kamień (v. koła) pada, co mi po dziewczynie, gdy do mnie nie gada.* K 6 Krak 409.

PIEŚNI SIEROCE

56 A – Ciężko kamieniowi – cięższej sierocie; ludzie *trącają nogą* kamień i *trącają/obmawiają* sierotę.

a. *Oj ciężko kamieniowi na drodze lezący, oj da cięzyj jesce mnie sierotką będący. Bo*

jak kto idzie drogą, trąci kamień nogą, oj tak ci to i we mnie sierotkę ubogą. K 21 Rad 89, war.: K 39 Pom 133, 179, K 40 MazP 424, 425; ... *Sierotę omówić, sierotę ogadać.* K 28 Maz 172.

b. *Żeby te kamienie przy drodze nie były, żeby się sieroty na świat nie rodziły. Bo kto idzie drogą, kopnie kamień nogą, tak i mnie też teraz sierotę ubogą.* K 12 Poz 165, war.: K 12 Poz 127.

c. *A chto jidzie drogóm, kopnie kamień nogóm ji mnie, siyroteczke, tak samo* u*ubogóm.* Krzyż Kuj 1/192, war.: Sob Wielk 69, ZWAK 1878/66.

d. u*Oj, ciężko kamieniu, kiedy gó tróncaju, a mnie jeszcze cięższej, ludzie* u*obmawiaju ...* u*oj ciężko kamieniu przy drodze leżący, a mnie jeszcze cięższej sierocie będący.* LL 1960/2–3/63; war.: *Ciyżko kamiyniowi miedzy kamiyniami ji mnie, siyroteczce, miedzy bogaczami.* Krzyż Kuj 1/192.

56 B – *Oj sierota ja była cięzsa kamienia, kamienia, a bodaj się pod sierotą da i ziemia rozstąpiła. ... Oj ciężko kamieniowi da pod wodę płynący, oj i mnie sierotecce da po świecie błądzący.* K 25 Maz 223, war.: K 41 Maz 218; *Bom ja sierota, cięzsa kamienia, jakze ci nie zal?* K 26 Maz 209, →ziemia.

57 – *Oj bo to wyrobny chleb oj cięzejsy kamienia, a bodaj mnie sierocie rozstąpiła się ziemia.* K 28 Maz 275.

58 – Sierota chce być z matką w grobie – gotowa *łykać/gryźć kamyki.*

A moja sierotko cóż tu będziesz jadła? – To matulu co i wy, te drobne kamiki. A moja sieroto, cóż tu będziesz piła? – To matulu co i wy, Bożą łaską żyła. K 21 Rad 88; war.: *Cóz tu bedzies jádła, cóz tu bedzies piła? Kamycki gryzła, bozą manną zyła.* ZWAK 1880/92, *Cożbyś sam jadała, cożbyś sam pijała? Kamycki łykała, rosickę liżała.* Lom Śląsk 240, →piasek, →rosa, →woda.

59 – *Samotna, samotna na świecie ja tu, jak kamień przy drodze, jak kwiatek wśród bzu.* Stoin Żyw 284; war.: ... *jak kamień przy drodze, jak kwiatek wśród pól.* Stoin Żyw 283.

PIEŚNI DZIADOWSKIE

60 – [Szatan chce zawieźć dziewczynę do piekła.] *Stąpaj, dziewcyno, nä kenień, z kenieniä nä mój koń.* K 40 MazP 383.

PIEŚNI GÓRNICZE

61 – Kamień zagraża górnikowi: *przyciska* go / *tąpie* nad nim / *uderza* go / *przydusza* / *przywala.*

a. *Wychodzi górnik do pracy, żegna sie z nimi, ze swą żóną i z dziatkami najmilejszymi. Bo kto wié, czy może przyjść, może go kamiéń przyciść i ze swymi najmilszémi wiecznie rozłączyć.* Wal Śląsk 47.

b. *I jeden za drugim foluje sie wózki, a nade mną kamień tompie, jak samiec francuski.* LL 1958/2–3/49.

c. [Górnik] *Cztéry dziury wywiertoł, Kupa wonglo leży, Lampecka mu zagasła, Kamień go uderzył.* LL 1958/2–3/39.

d. *Górnicy pracują, bo pracować muszą, a niejednego kamienie przyduszą. Na wierzch go wyniosą, na mary go włożą, na cmentarz zaniosą, do ziemi położą.* Kul Wiel 3/327.

e. [Górnik kaszubski w Niemczech] *Spjéwa pjesnie, robi daléj, a timczasem kamnień gyo prziwali.* Kam Pom 313.

PIEŚNI ŻOŁNIERSKIE

62 – Żołnierz *trzyma głowę na kamieniu* [= zginął na wojnie].

Kłaniam wam, mości panowie, daleko tam brat na wojnie? A leżyć on w szczerym polu, trzyma głowę na kamieniu, prawą nóżkę we strzemieniu. A koń jego wedle niego, grzebie nóżką, żaluje go. Biel Kasz nr 114, nadto war.: K 43 Śl 49, ZWAK 1880/86, 87, 206; ... *w czystem polu* ... K 50 Sa–Kr 276; ... *na padółku* ... K 39 Pom 449; ... *w padyolińe* ... Kam Pom 264; ... *pod Berliném* ... Kam Pom 248; ... *przy strumiéniu* ... Bąk Gręb 43; ... *na Podolu* ... LL 1962/4–6/92.

BALLADY

63 – Dziewczyna poślizgnęła się na kamieniu [= zaszła w ciążę].

Śniło mi się, śniło o dusznem zbawieniu, ślizgnął mi się z nóżki korek po płaskim kamieniu. Dałać mi się spojrzeć między ogródeczkiem, ale idą i gadają trzy grzeczne dzieweczki: ... Nadobna Karlinka upłakała oczki, a Wilmuszek – nieboraczek nie spał całej nocki. Cyt, Karlinko, nie płacz, jeszcze nie bardzo znać; napłaczesz się wtenczas dosyć, kiedy będziesz nosić! K 40 MazP 522, war.: K 1 Pieś 139, K 39 Pom 122, K 40 MazP 523.

64 – *Między dwoma kamienioma, bieży woda strumienioma. Na téj wodzie korab' płynie, w tym korabiu dwóch braci je. Trzecia siostra śrybrem syje. Srybrem syje, śrybrem tocy, zapłakała modre ocy,* [wydają ją za niekochanego] K 25 Maz 96, war.: K 25 Maz 96, →woda.

65 – Kamien(ie) *leży/przywala/przykrywa(ją)* grób.

a. *„Twoja Kasia nie żyje, na jej grobie kamienie."* Biel Kasz nr 99, nadto war.: K 42 Maz 231.

b. *A jakżeż ma wyjść* [matka] *do ciebie* [rycerzu], *już od roku po pogrzebie. Pokój w ziemi ma zrobiony, kamieniami przywalony.* K 41 Maz 482, war.: Kam Pom 265, [o synu] Świr Pieś 129.

c. *Tam przy drodze jest mogiła, Wielki kamień ją przykrywa, Pod kamieniem w tej mogile, Stary żołnierz tam spoczywa.* LL 1974/2/45.

d. *A "ojciec sie ji dziwo z tamto z tego świata. A dziwo sie ji, dziwo, a pomóc ji ni mozie, Bardzo ciyński kamyń mo, dźwignyć go ni mozie.* LL 1957/4/43.

66 – Chłopiec pyta kamienie, gdzie jest jego ukochana.

A wy, kamiuszki, co w morzu leżycie, powiedzcież mi o niej [kochance], *bo wy o niej wiecie.* K 40 MazP 510, war.: K 40 MazP 256, K 12 Poz 122.

67 – Kamienie w wodzie – poduszki dla topielca.

[W balladzie o topielcu.] *A ciężkie mi te poduszki w wodzie kamuszki. A ciężka mi ta pierzyna na wodzie trzcina.* K 1 Pieś 201, war.: K 1 Pieś 196, 199, 204, 206, Pieś Śl 2/42, →woda.

68 – *Na podolu w szczyrem polu stoi kuźnia na kamieniu. A w tej kuźni kowal kuje, nigdy ognia nie zgasuje.* K 1 Pieś 234, war.: K 25 Maz 107, K 26 Maz 276.

69 – [W balladzie o kochanku-zabójcy.] *Widzisz ty, Kasinko, Nad wodą ten kamień? Będziesz spoczywała, Kasinko, na nim.* Pieś Śl 1/16, →biały kamień.

70 – Dziewczyna *siada na kamieniu* i *rozpuszcza włosy.*

[W balladzie o kochanku-zabójcy, który wrzucił Kasię do dunaju.] *Przypłynęła Kasia na te białe ławki, A ona myślała, iż do swojej matki. I usiadła na kamieniu, Rozpuściła włosy po prawym ramieniu.* Pieś Śl 2/15, →biały kamień.

71 – *Przede dworem na kamyszku deszczyk porosił, nie będe ja gospodyni o córke prosił. Gospodyni nie hrabina, córka nie pani, nie będe ja do nij jeździł czterema końmi.* K 12 Poz 109, →biały kamień.

72 – *Drobne kamyszki, w morze wpadajcie; moji dziewczynie, moji jedynie, płacz rozrywajcie!* K 12 Poz 158; ... *Sercu naszemu żalu nie dajcie.* ZWAK 1878/62.

73 – *Wléź, Kasinko, na kamień, Z kamienia na strzemię, Z strzemienia do siodła, Pojedziemy precz oba.* Rog Śląsk 74, war.: Pieś Śl 1/77, zob. pieśni dziadowskie, →biały kamień.

PIEŚNI INNE

74 – Kaczka/... siedzi *na kamieniu* i *gra/...*

a. *Kaczka pstra dziatki ma, Siedzi sobie na kamieniu, Trzyma dudki na ramieniu, Kwa, kwa, kwa, pięknie gra.* Rog Śląsk 223, war.: K 5 Krak 241.

b. *Pstra srocka pstra troje dziatek ma ... Trzecie siedzi na kamycku trzyma skrzypki na rzemycku, gra sobie gra.* K 6 Krak 216, war.: tamże; ... *sikoreczka* ... Krzyż Kuj 1/266; ... *kokoska* ... K 42 Maz 58; ... *kokosza ... Panu Bogu gra.* Wit Baj 79; *Przepióreczka* ... Krzyż Kuj 1/266; ... *Panu Bogu grá.* MAAE 1908/226; ... *kokoska ... myśli pannie grać.* K 18 Kiel 148; ... *bestra kura ... panu bratu gra.* K 12 Poz 307.

c. *Kokosecka pstra, cworo dziatek ma, jedno orze na ugorze, drugie pogania. Trzecie siedzi na kamycku, trzyma pieski na rzemycku, cwarte przygrywa.* K 2 San 222.

WIDOWISKA BOŻONARODZENIOWE

75 – [Śmierć:] *Królam z purpury wyżyła i z tronu zsadziła, teraz będę światem ispektem rządziła. A któż mi będzie ispekturował* [od: *inspektorować* 'zarządzać' M.B.], *pod mojym grobem kamienie pieczętował?* LL 1960/2–3/102.

MITY KOSMOGONICZNE

76 – Kamienie i góry powstały z ziemi rozsianej przez Boga, a przyniesionej przez Lucypera w lewej ręce.

Jak Bóg ziemie rozsiwał, to wysłał Lucypera, żyby przyniós z morza ziemie ... No i Bóg rozsiał te ziemie, a ɣon [Lucyper] *wyciąga zza siebie, z lewej ręki, i mówi: „Ja jeszczy, Panie, w drugiej mam ręcy!" A Pan Bóg powiedział: „Zda ji to sie ludziom". I z tego powstały góry i kamienie.* Etnl 1989 Bilg 99, podob. Krz PBL nr 2450.

BAŚNIE

77 – [Dziewczyna służyła u zbójów, wypłacili jej i poszła.] *Óni jǫ znowu gónić nazád. Jak jǫ dogóniéli, óna juz widziała, ze blisko sǫ, miała piestrzonek na palcu, cisnéła, skały zarosły, kamiénie; óny było równo, a ónym kamiénie takie, góry. Óna se znowu chyciła karcme w gaju i była juz była do śmierci w ty karcmie była.* Cisz Krak 296.

78 – Ofiary zbója pochowane pod kamieniami.

[Zbój zwabia kolejno do siebie trzy siostry; zabija dwie; chowa je pod kamieniami; trzecia siostra przechytrza zbója i zabija go; dotykając zaczarowanym jabłkiem kamieni, pod którymi były pochowane siostry, przywraca je do życia; w podobny sposób spod innych kamieni wstają inne ofiary zbója.] K 3 Kuj 133.

79 – Kamienie w worku/koszu/węborze/kotle/... zamiast bohatera.

[Bohater, którego towarzysze mają wyciągnąć w worku/koszu/węborze/kotle/... spod ziemi / z dołu / z jamy ... słusznie obawiając się podstępu nie wsiada tam sam, ale wkłada wielki kamień.] np. K 14 Poz 98, 106, K 51 Sa–Kr 133, Cisz Krak 155, 156, Sim ŚlOpol 24, 32, Jaz Spis 126, ZWAK 1878/151–152, Krz PBL nr 301, 650.

80 – [Wielki kamień leżący pod dębem sam się unosi; pod nim jest wejście do podziemi.] K 14 Poz 130.

81 – Biedny brat znajduje złoto w kamieniu.

Było dwoch braci: jedén biédny, drugi bogaty. Tén biédny chodziéł kamiénie tłukować na szose, no i naláz sobie gáłke złota; jak ozbiéł kamień, tak gáłka złota wywałyła sie s kamiénia. Cisz Krak 225.

82 – Kamień ma korzeń.

Chycili kajsia ['kamień'] *z całkej mocy i kopyrtli go tym korzyniym na wiyrch. Ale kajś zarołzki przirosnół s inkszy strony do ziymie i nowe korzynio ś niego wyskoczóło. Bo s ledwościóm go szkopyrtli.* Śmiel Opol 28.

LEGENDY I PODANIA

83 – Kamienie na polach karą za okrucieństwo gospodarza.

Przed laty miano budować kościół w Starym Gostyniu. Wszyscy spieszyli z ofiarami, tylko jeden ubogi nic dać nie mógł. Począł więc zbierać składki i znosić kamienie na budowę. Bolało go to, że nie mógł wyzbierać wszystkich kamieni, leżących po drogach, aż wtym kamienie ożyły i poczęły się posuwać w ślad za nim. Przechodząc przez Ostrów (Ostrau), poprosił dziedzica o pozwolenie zabrania kamieni, rozrzuconych na polach jego, ale dziedzic skąpy i chciwy nie pozwolił i wyszczuł go psami. Ubogi oburzony powiedział: «Niechże i te kamienie, które za mną suną, będą twoje.» Tak się też stało, i pola ostrowieckie pokryte są kamieniami. Wisła 1895/479, war.: K 10 Poz 369.

84 A – Kamienie nie rosną, bo zostały przeklęte przez Pana Jezusa / Matkę Boską.

a. Kamienie przeklął Chrystus, gdy się potknął o kamień w drodze na Golgotę. *Mzë překląti – řek – Uod zis ńe mzeš są ńicė rozp'ėrêł na drogach. Čė jes ńi mêł tėlė*

ḿiłos'erʒėgo, žebë ḿe z droʒi 'ɥústǫp'ic, jak jê z křižą jidą na sḿěrc, to lëʒe tež ń'e bądǫm ḿelë ḿiłos'erʒegɥe dlê ceb'e i tob'e z droʒi ń'e ústǫp'ǫm, le ce ješ bądǫm n'ogama k'ɥepelë i čiją pɥep'iχelë. A čė lëʒe bądǫm χcelë přezvac kɥėgɥús głëχim abɥe čłovéką bez sěrca, to řekǫm: Głëχi jak kąm, cvardi jak kąm (Puzdrowo). Odtąd kamienie nie rosną więcej podobnie jak góry. ... Przekleństwo to znalazło swój wyraz w następującej zagadce: *Seʒi ɥúbueʒi kɥole droʒi, N'i me rąči ańi noʒi, Jidǫm, jadǫm, ńic ńe dajǫm, Le ješ čiją pɥep'iχajǫm* (Puzdrowo). LL 1964/4–6/90, ts. z niewielkimi zmianami Sych SGKasz 2/126.

b. Na początku świata kamienie tak rosły jak trawa, lecz od tego czasu, kiedy je przeklął Pan Jezus więcéj nie rosną. Było zaś tak: Idąc Pan Jezus razu jednego drogą, to o tém, to o owém zamyślił się i niepostrzeżenie utknął o kamień. Rozłoszczony kamień fuknął na Jezusa: „Czyś ślepy, że mię trącasz nogą." Wtedy Pan Jezus przeklął go mówiąc, że on i bracia jego, rozrzuceni po szérokim świecie, więcéj rosnąć nie będą. ZWAK 1883/119.

c. *Te martwe dziś kamienie, to dawniej rosły. Ale jak Najświętsza Panienka chodziła po świecie i zbiła sobie palec na kamieniu, powiedziała: – Zebyście skamieniały! Tak skamieniały i od tego casu juz nie rosną.* Wisła 1893/108, ten i in. war.: Krz PBL nr 2680.

84 B – Po stworzeniu świata, ogromnie rosły kamienie. Później dopiero zmniejszył się ich przyrost, boby ziemię zarosły. ZWAK 1887/1, por. Udz Krak 104.

85 – Kamień rośnie.

a. [Tam, gdzie ugrzęzły sanki św. Marka] *wyrós zaros ogrómny kamiń, który co rok rośnie dalej.* Or L 1928/162.

b. Kamień [który stale rósł] zauważono we wsi Jazowa ... Gdyby się ktoś weń wpatrywał, zobaczyłby, jak kamień staje się coraz większy. Sprowadzono księdza; ten wszystkimi sposobami próbował powstrzymać wzrost kamienia – nie dał rady. Dopiero sam biskup, kiedy przyjechał, dokonał prawdziwego cudu: kamień zastygł, stanął. Kot Podg 86.

86 – Płonący stos kamieni pochłania wyrodnego syna.

Na granicy Orchowa i Skubarczewa pod Mogilnem jest stos kamieni, które się rozsunęły i pochłonęły syna, wyrzekającego tam na ojca. Ojciec zbliżył się tam po chwili i był również pochłonięty. Odtąd co piątek słychać tam jęki i narzekania i widać języki ogniste, wydobywające się ze stosu. Kto się do niego zbliży o tej porze, będzie pochłonięty. Chciano zabrać kamienie, ale właściciel pola nie pozwolił, bojąc się nieszczęścia. Wisła 1895/481.

87 – Kamienie przykrywające skarby chodzą w noc Nowego Roku pić do morza.

W okolicy Gdańska znajduje się nad morzem kupa kamieni, pod którą leżały skarby w ziemi. Parobek usłyszał w nocy Bożego Narodzenia, jak krowy sobie opowiadały, że w nocy Nowego Roku kamienie owe idą pić do morza. Można wtedy wydobyć skarby, ale trzeba się spieszyć, bo kamienie wracają niezmiernie szybko i zabijają śmiałka. Należy też zrobić na jednym z nich krzyż kredą święconą. Parobek zrobił krzyż na jednym z kamieni, a gdy odeszły do morza, wydobył skarby. Kamienie wróciły tak szybko, że byłyby go zdruzgotały, gdyby ich był nie zatrzymał kamień, naznaczony krzyżem. Wisła 1895/481.

88 – Kamień, który zakrywa drogę do skarbów, podnosi się w Wielki Piątek.

We wsi Wrząsowicach w Zopadliskach [część wsi – S. Udziela] *jest wielki kamień, chtóry podnosi sie co roku w Wielgi Piątek, a wtedy djeboł przesuszo piéniądze. Jedna baba miała dziecko, a była bardzo biédno. Kumoski doradzały i* (jej), *zeby w Wielgi Piątek połozuła dziecko na tym kamieniu, to za rok odbierze znów dziecko i ś nim duzo piéniędzy. Baba posła do księdza i radziła sie go, co mo robić. Ksiądz i* (jej) *odrodzoł, ale óna pomimo tego, gdy zapioły kogut na północy w Wielgi Piątek, zaniesła dziecko do Zapadlisk i połozuła na tym kamieniu. Wtedy ziemia sie otwarła i dziecko wpadło do ty rozpadliny. Za rok znowu o pónocy w Wielgi Piątek posła baba do Zapadlisk, a na tym samym kamieniu siedziało i* (jej) *dziecko, a w kosulinie trzymało duzo piéniędzy. Baba wzięna dziecko za ręke, a piéniądze do zapaska. Przychodzi do domu, kce piéniądze schować, ale to nie były piéniądze, tylko końskie łajna.* Udz ŚKrak 38.

89 – Kamień zakrywa pieniądze.

Na Wydarty (przysiołek Świątnik – S. Udziela), *jak sie do Olsowic obraco, lezy zaroz przy drodze wielgi kamień. Ludzie sie dziwują, skąd on sie tam wzion, bo jes straśnie duzy,*

taki długi jak stół i gruby i tak, jak kieby go chto obrobiuł. Ludzie powiadają, ze na tym kamieniu w kuzdą noc, jak bije dwunosto godzina, to cosik wyniknie: abo pies sceko, abo kot miaucy, abo gęś zacnie gęgać. A jakby chto położuł na nim wiecór jaki mały kamień, to rano go tam juz nima, ino drobniuchny piosek sie z niego zrobi, jak kieby go chto stłuk. Pod tym kamieniem to są pieniądze, a djeboł ich pilnuje. Udz ŚKrak 40.

90 – Św. Piotr za karę zamienia chleb w kamień, a nagradzając gościnność – kamień w chleb.

[Do kobiety piekącej chleb przychodzi św. Piotr jako żebrak. Kobieta żałuje chleba i podpłomyków, odsyła żebraka z niczym. Za karę pieczony prez nią chleb i placki zamieniają się w kamienie.] *„Acha, ona upiekła chlib – kamienie i te placki – kamienie." I wynosiła tam za chałupe, wszystko kamienie.* [Św. Piotr przychodzi do innej kobiety, która chętnie dałaby mu coś do jedzenia, ale nie miała nic. Św. Piotr radzi jej:] *„"oj idźcie, tam kamienie za to chałupo ... to se weźmiecie tych kamieni"* [Kobieta przynosi kamienie, które zamieniają się w chleb.] TN Tyszowce 1985, war.: Krz PBL nr 751A.

RELACJE POTOCZNE

91 – *Mazury* to twarde kamienie na polach.

Ja wiem jak ɣoni sie nazywajo, ɣu nas sie nazywajo te twarde kamienie, tak jak po polu, to nazywajo mazury, to mówio mazury, to takie jest w pótocznej mowie tam. TN Banachy 1984.

ZAPISY WIERZEŃ I PRAKTYK

92 – Kamienie rosną na powietrzu, przestają rosnąć w domu.

a. *ˣUny co raz z ziemi, z ziemi sie zdobywajo i potym tak ze ˣuny rosno, cokolwiecek jak sobie ktoś zobacy, to jest mały, a potem już jest coraz wiąksy, coraz wiąksy. Bo na powietrzu, bo jak ja mam w sufladzie, trzymam śliczne te kamienie, to ˣuny wcale nie rosno, nic, bo bez to, że w mieszkaniu su.* TN Ulan Majorat 1984, por. TN Zamch 1984.

b. *Czy oni ... rosno, chyba bardzo pómaleńku, tak że życia człowieka nie wystarczy, żeby go tam zóbaczyć, że on zwiększa.* TN Gorajec 1984.

c. *Na polu jak sie znajdzie a wyrzuci sie pód miedze, to późni jaki duży kamiń urośnie!* Etnl 1989 Bilg 135.

d. [Kamieni wciąż przybywa:] *sie rozekrszy i jeszcze więcy jest, jak było.* TN Gorajec 1984.

93 – [W czyśćcu] *kamienie pod nogami majo być i te same kwiaty so* [co w niebie] *te same aleje so, ale z kamieni kłujących w nogi, no i te wszystkie kwiaty majo kolce, ze to trzeba pochodzić ile tam lat człowiek na to sobie zasłużył.* TN Krasiczyn 1985.

94 – *Tak,* [jak szli na Kalwarię] *to my brali kamienie. Każdyn, co szed pierszy raz, przeważnie z dzieci czy starszych w ogóle, czy taki że dwadzieścia lat miał pierszy raz szed, to z zamrużonymi oczami, na tym ... Taka rzeczka przed Kalwarią płynie, brał. A czego z zamrużonymi oczami? Z powodu tego, tak, jak ten kamień był ostry, to całe życie jego było ostre takie, jak był gładki, to było gładkie, jak był taki jak drabinka wygłundało, o, to poszed do nieba, bo taka drabinka była na tym krzyżu. Bo jak był widział, patrzył sie, to był se ten kamiń wziął, wybrał, jaki mu si podobało.* TN Krasiczyn 1985.

95 – Nieraz we frontowych ścianach wiejskich kościołów, a także kościołów odwiedzanych często przez pielgrzymów, widzi się okrągłe kamienie wmurowane do połowy w tynk. Ludowa fantazja nazywała te kamienie „szwedzkimi kulami". Gdzieżby jednak Szwedzi strzelali wielkimi jak bochny chleba głazami! Właśnie o podobieństwo do chleba chodziło tym, którzy w naiwnej wierze prosili niebo o zmiłowanie. Gdy w chałupach dzieci schły w oczach, a starcy wymierali z głodu jak muchy, przypominano sobie wierzenia, jeszcze, być może, pogańskich sięgające czasów. Niesiono głaz okrągły, spłaszczony jak chleb, wmurowywano w ścianę kościoła, modląc się o chleb prawdziwy, żytni. Burch Za 45–46.

96 – Balują zatem [czarownice] nie tylko na znanych powszechnie łysych górach; ale też często, nie przebierając wiele, tańcują to na kruszce (grusza), to po kupach kamieni,

nazwożonych z roli w polu, to po górach (strychach) pustych chałup lub zabudowań. K 15 Poz 96.

97 – Przy drogach, najczęściej po lasach, stosy chrustu, kamieni i drzewa, nagromadzone na starych zgliszczach; są to tak zwane w ludowym języku *namioty* [miejsca, gdzie ktoś uległ nagłej śmierci lub spełnił samobójstwo]. K 51 Sa–Kr 38.

98 – Gorący kamień wrzucony do wody nadaje jej moc leczenia puchliny.

a. Wodną puchlinę i puchlinę jąder u dziecka leczą w następujący sposób: przez trzy dni z rzędu, przed wschodem albo zachodem słońca, przynoszą w wiadrze z rzeki wodę i wylewają na miednicę (miskę); razem z tym działaniem przynoszą z rzeki trzy kamienie, kładą je na ogień i rozłupawszy, wrzucają na przyniesioną wodę. Potem wodą tą (rozgrzaną) oblewają część obolałą trzy, albo też dziewięć razy. K 39 Pom 389.

b. *Na puchlinę w okolicach Sieradza pomaga następujący środek: „Ugotować razem 9 czubków z choiny, 9 gałązek z wiśni, 9 gałązek z gruszek i 9 z jabłoni, trzy kamienie rozpalić, wlać na nie ów odwar, i tem się naparzać, a puchlina ustąpi".* Bieg Lecz 160.

99 – [Leczenie *„ciągłego zawrotu i bólu głowy".*] *Kupić ćwierć funta wątroby z krowy, garcek nowy, zielony kupić bez targu i te wątrobe w ten garcek włożyć, i nalać mlikiem słodkiem; i wygotować kamieni 5, gdzie woda przechodzi, i te kamienie upalić na czerwono, i włożyć na miszkę (miskę) zieloną; to mliko poliwać na te kamienie po zachodzie słońca i naodziać ją białą chustką, i te pare łykać.* K 46 Ka–S 473.

100 – Przy odczynianiu uroków wrzucają 9 węgielków na wodę, rachując je wstecz od 9 do 1, albo też biorą 3 kamienie i rachują je na 9, od gospodyni, gospodarza itd. Lud 1905/395.

101 – Oto za poradą jakiejś czarownicy ... [Bogumiła, mieszczka poznańska] zadała mężowi swemu czary, przez rozgrzewanie na ogniu trzech kamieni, pochodzących z pieców trzech łaźni poznańskich ... Wskutek tych praktyk czarodziejskich dostał Andrzej [kramarz poznański] ciężkich bolów głowy, od których wyleczyła go dopiero niejaka Małgorzata, gdy do niej zwrócił się o pomoc za poradą lekarzy nie umiejących choroby tej uleczyć. Małgorzata mianowicie odczyniła ... czary, jakie zadała Andrzejowi jego własna żona. Lud 1927/13.

102 – *A tej jo halâ'* (ja przyniosła) *zôs s tech trzech miezi* ['miedz'] *trze kâmienie, a z kažki też sztěk* (Stück) *drzêwa, a 'ně kâmienie ja rozżolała* (rozpaliła), *a tej jo z njimi krěpe* (krypę, jasła) *weżoláła* (otoczyła gorącem), *a 'ne knepêljki zpolała* (spaliła), *a tej na fuder jima* (im) *je posypâ'* (posypała). *Tej dobětk nom zaraz wszaden* (wszędzie) *grîz.* K 39 Pom 432.

103 – Aby się z pewnością przekonać, czy temu wszystkiemu [ból głowy, gorączka, dreszcz] uroki przyczyną, wrzuca się do wody trzy węgle żarzące, trzy kawałeczki chleba, soli szczyptę i kamyk. Jeżeli w istocie są uroki, węgle „utoną" (opadają na dół), a kamyk syczy i żarzy się. Wtedy to wody nieco napić dać się trzeba choremu, natrzeć mu nią skronie, dołek piersiowy i żyły na dłoni „do trzeciego razu" (trzykroć), zmówić przy tym „Pozdrowienie Anielskie" ... K 48 Ta–Rz 296.

104 – [We środę popielcową] jedna ze starszych, wygadanych mężatek, zwana *Śmieszka*, opasana torbami, trzyma kij w ręku i udaje przekupkę; ma ona na sprzedaż niby pieprz, cukier, korzenie, przyprawy itp., (godłami tych przedmiotów są nakładzione w torbę: kamyki, lód, śnieg, błoto itp.) i częstuje temi przysmakami gości, w przechodzie do karczmy. K 3 Kuj 214.

105 – Na uroki: ... zmywanie czoła, twarzy i piersi wodą, w którą rzucano rozpalone kamienie lub rozżarzone węgle. Lud 1905/384.

106 – *Jako ksiądz jedzie do chorego, to trza złapać z drogi, po ftórej przejechał, garść kamusków, tak coby ich beło nie do pary, i ziemi krzyne.* Baz Tatr 92.

107 – Po tych czynnościach [po cedzeniu mleka chorej krowy w specjalnych okolicznościach] właściciel krowy [chorej] rzucał za siebie 3 „specjalne" kamienie. Leczący krowę owe kamienie zaś podnosił i wrzucał do wybranego w myśl przepisów praktyk magicznych potoka. Baz Tatr 94.

108 – [Zeznanie dotyczące magicznych praktyk w czasie rozprawy sądowej w 1730 r.] *Zakopaliśmy rosę, cośmy zbierali na granicy, i komyszki, aby się zboże nie rodziło na Woli na dwie lecie.* ŁSE 1963/12, →rosa.

109 – [Żeby ustrzec się przed bólem głowy trzeba podczas pierwszego wiosennego grzmotu uderzać się kamieniem po głowie] Wisła 1904/280, podob. K 19 Kiel 198, Lud 1905/199, ZWAK 1892/259 [zwyczaj znany też na Białorusi, Ukrainie i w Bułgarii] Mosz Kul 2/492; [trzymać wówczas kamień na głowie]. TN Krasiczyn 1985.

BIBLIOGRAFIA: Afan Poet 1/139, 2/462–463; Chev Dic 4/9–18; De Vries Dic 443–445; Duf STB 360–362; Dubov I. V., *Kul'tovyj „sinij kamen" iz Kleščina*, [w:] *Archeologija i istorija Pskova i Pskovskoj zemli. Tezisy dokladov k predstojaščej naučnoj konferencii po teme: „Drevnerusskoe jazyčestvo i ego tradicii"*, Pskov 1988, s. 17–18; El His 1/6, 88, 97, 104, 123, 129; El Sac 56, 80, 87, 133, 149, 161–162, 167, 168, 170, 195; El Trak 18, 29–30, 212–235; Ferєman Aleksandr, *Iz istorii kultury kamnja v Rossii*, Moskva 1946; Ferєman Aleksander, *Wspomnienia o kamieniu*, Warszawa 1950; For Sym 125–130; GamIv Ind 667; Gawelek Franciszek, *Dwie legendy z Kalwaryi: 1) Gwiazdy spadające z nieba; 2) Cudowny kamyczek*, Lud 1908/300; Gąss Mit 76, 156; Giey Mit 170–172; Grav Mit 225; Herd Lek 61; Holroyd Stuart, Powell Neil, *Sekrety magii*, przekład z jęz. angielskiego Marcin Stopa, Warszawa 1993, s. 123–138, 157–170, 201–250; Jakovlev A. A., *V mire kamnja*, Moskva-Leningrad 1951; Karłowicz Jan, *Ślady wieku kamiennego w pewnych zwyczajach i zabobonach*, „Tygodnik Powszechny" 1881, s. 214, 236–237; Kleczkowski K., *Kamienna legenda*, „Ateneum" 1889 II 522; Klinger W., *Kamień w praktykach i zabobonach ludowych*, Wisła 1905/473; Kluk Krzysztof, *Rzeczy kopalnych osobliwie zdatniejszych szukanie, poznanie i zażycie*, t. 2 *O kamieniach w powszechności, o kleynotach, kruszcach, ich kopaniu i o górnictwie z figurami*, Warszawa 1802, s. 2–127; Kolczyński Jarosław, *Kamień w świecie wyobraźni ludu polskiego*, „Człowiek i Światopogląd" 1989, nr 3, s. 91–100; Kop SMit 456–458; Kop SSym 139–143; Lisek Bożena, *Konotacja semantyczna nazw metali i kamieni w polszczyźnie ludowej*, praca magisterska napisana w ZJP UMCS, Lublin 1985; Ljaŭkoŭ È. A., *Maŭklivyja svedki minuŭščyny*, Minsk 1992; Lur Slow 82–83; Łow Rel 138–139, 207, 236; Łuka Leon Jan, *Wierzenia pogańskie na Pomorzu Wschodnim w starożytności i we wczesnym średniowieczu*, Gdańsk 1973, s. 43–45, 54–57; Mazurkiewicz Małgorzata, *Kamień – dzieło Boga czy diabelska sprawka?* „Akcent" 1986, nr 4, s. 52–55; Mazurkiewicz Małgorzata, *Na granicy światów. Kamień w polskich wierzeniach i praktykach magicznych*, „Twórczość Ludowa" 1990, nr 2, s. 13–15; Mosz Kul 2/517–520, 248–249, 324–325, 492–493; N. T., *Kamienie jako amulety*, „Dziennik Warszawski" 1893 nr 37; Plotkin K. N., *Teplyj kamen' – pograničnyj znak na zapadnom pskovskom rubeže*, [w:] *Archeologija i istorija Pskova i Pskovskoj zemli. Tezisy dokladov k predztojaščej naučnoj konferencii po teme: „Drevnerusskoe jazyčestvo i ego tradicii"*, Pskov 1988, s. 42–45; Popko Maciej, *Mitologia hetyckiej Anatolii*, Warszawa 1987, s. 133–146; Slav Mif 219–220; SSSI 360–363; St. Ad., *Cudowny kamień*, „Goniec Wielkopolski" 1898 nr 215; Šorin M. V., *Semantika nekotorych izobraženij na kultovych kamnjach*, [w:] *Archeologija i istorija Pskova i Pskovskoj zemli. Tezisy dokladov k predztojaščej naučnoj konferencii po teme: „Drevnerusskoe jazyčestvo i ego tradicii"*, Pskov 1988, s. 61–62; Tom Drz 54, 57–60, 80–85; Ulanowska Stefania, *Kamień w symbolice i podaniach*, „Ateneum" 1888, IV, 526–545; Wört Hoff 1/122, 653, 1708, 7/296, 457, 990, 1291, 1400, 1427, 8/139, 285, 380–401, 10/332–334.

→ALABASTER, BIAŁY KAMIEŃ, BOŻE STOPKI, BRYLANT, BURSZTYN, DIAMENT, DROGI KAMIEŃ, GŁAZ, KAMIEŃ DIABELSKI, KAMIEŃ PIORUNOWY, KRYSZTAŁ, KRZEMIEŃ, MARMUR, RUBIN, SKAŁA, SKAMIENIAŁOŚĆ, SZMARAGD, WĘGIEL KAMIENNY, WODA, ZŁOTY KAMIEŃ.

Małgorzata Brzozowska

KAMIEŃ PIORUNOWY

Wstęp. Eksplikacja: Nazwy. Wygląd. Właściwości. Pochodzenie. Czynności. Dysponent i zastosowanie: apotropeiczne, lecznicze. Obiekt – zakaz dotykania.
Dokumentacja: Pieśni miłosne. Zapisy wierzeń. Opisy praktyk. **Bibliografia.**

Fulguryt, zwany w polszczyźnie ogólnej *piorunowcem* 'rurka lub pręt kwarcowy powstały z piasku stopionego wskutek uderzenia pioruna'. Potocznie mieszany z *belemnitami* 'wymarłymi głowonogami, których szczątki zachowują się w kształcie strzałki'. W tradycji ludowej panuje przekonanie, że *kamień piorunowy* pochodzi z nieba, od

pioruna El Trak 221–222. Związek kamienia i nieba jest utrwalony w językach indoeuropejskich, w których słowo nazywające kamień może oznaczać także i niebo (rozumiane zapewne jako 'kamienne sklepienie') GamIv Ind 2/667.

Słowo →*piorun* współtworzące nazwę – jest związane etymologicznie z nazwą boga nieba i błyskawicy – *Peruna/Perkuna* (świadczy o tym także nieco zniekształcona żmudzka nazwa kamienia piorunowego – *palec Berkuna*). Wedle słowiańskiego mitu o bogu piorunów, Perunie, walczącym ze swoim przeciwnikiem Żmijem, Żmij chował się pod istotami żywymi (człowiekiem, koniem, krową i in.), drzewem i kamieniem, został jednak pokonany i skrył się w wodę, oczyszczającą ziemię. W wyniku tego atrybutami Peruna stały się góra, dąb, niebo, czterodzielność, koń, wóz, broń kamienna i metalowa, topór, młot, strzała, grom, ogień. Kamień jest więc tu atrybutem i bronią bóstwa IvTop Issl 4–180. Związki wierzeń polskich z tym mitem są wyraźne.

Wiara w pochodzenie kamieni piorunowych z nieba i w ich związek z piorunem sprawia, że są one uważane za symbole płodności El Trak 221. W polskiej kulturze ludowej przekonanie to ujawnia się w praktykach związanych z porodem (np. trzymanie kamienia piorunowego przez kobietę rodzącą pod kolanem miało zapewnić pożądaną płeć dziecka i szczęśliwy poród). Szerokie zastosowanie kamieni piorunowych w lecznictwie ludowym tłumaczy się tym, że są one uznawane za „narzędzia sakralnej mocy, która w nich jest zawarta" El Trak 222.

= Nazwy K.P. są tworzone: od ogólnej nazwy K. plus wyróżnik, zwykle wskazujący na pochodzenie od Boga, diabła, od pioruna bądź z nieba (ogólnopolskie): ***kamień*** (***kamyczek***, ***kamuszek***, ***kamyszek***, ***kamyszczek***) – ***piorunowy/pierunów/pioruński / od pioruna / z pioruna***, ***gromowy/grzmotowy*** Mosz Atl 3 mapa 4, Kup Met 68, tekże 7, 8, 14, 19, 20b; ***uraźny*** (Krakowskie, Rzeszowskie) Kup Met 68; od kształtu: ***prąt***, ***prątek*** (***prądek***) Mosz Atl 3 mapa 4, Kup Met 68, 2, ***prątek Boży*** 3b, 17, Mosz Atl 3 mapa 4, Kup Met 68, ***pruntek piorunowy*** 12A (Warmia i Mazury, Mazowsze, Kieleckie), ***prąt od pioruna***, ***pręcik od pioruna***, ***laska piorunowa*** (Kieleckie) 9a, 10, Mosz Atl 3 mapa 4, Kup Met 68; ***klin od grzmoty*** (Warmia i Mazury), ***klin piorunowy*** (Mazowsze) Mosz Atl 3 mapa 4, Kup Met 68; ***kula piorunowa*** 3a, 8, 9b, ***kula od pioruna***, ***kulka piorunowa*** Etnl 1989 Biłg 125–126; od funkcji (ogólnopolskie): ***strzała*** 20a, Mosz Atl 3 mapa 4, Kup Met 68, ***strzała piorunowa*** 1, 3b, Kup Met 68, ***strzała z pioruna*** Kup Met 68, ***strzała od pioruna*** Kup Met 68, ***strzałka*** 3a, 3b, 18, Kup Met 68, ***strzałka piorunowa*** 12A, 12B, 14a, 18, Mosz Atl 3 mapa 4, Kup Met 68, ***strzałka pazurowa*** 22, ***strzałka od pioruna*** Kup Met 68, ***strzałka Boża*** Kup Met 68; kształtu i funkcji (Kaszuby, Warmia i Mazury, pn. Mazowsze): ***palec***, ***kamienny palec***, ***diabli palec***, ***palec diabła***, ***czarci palec***, ***palec czarta***, ***palec Boży***, ***palec Pana Jezusa***, ***paluszek Boży***, ***paluszek Pana Jezusa***, ***paluszek Matki Boskiej***, ***paluszek czarta***, ***diabli paluszek***, ***diabli paznokieć***, ***czarci paznokieć***, ***złego paznokieć*** Mosz Atl 3 mapa 4, Kup Met 68; ***piorun*** (olkuskie) 4a, Mosz Atl 3 mapa 4, Kup Met 68, ***piorunowiec*** SJP Dor 6/397; ***iskra z pioruna*** (***pérunova***) (Warmia i Mazury) Kup Met 68, ***grom*** (Kaszuby, Warmia i Mazury, Kalisko-Sieradzkie) 9c, Mosz Atl 3 mapa 4, Kup Met 68, ***grzmot*** (Kaszuby, Warmia i Mazury, Kalisko-Sieradzkie) 4a, Kup Met 68, ***kamionowy piorun*** 3a, ***padły piorun*** 3b; rzad. ***skałka*** Mosz Atl 3 mapa 4. Ze zróżnicowaniem nazw niekiedy są wiązane różne znaczenia, np. na Mazurach *boże prątki*

to belemnity, a *kliny piorunowe* to wykopywane z ziemi archaiczne narzędzia Mosz Kul 2/490.

❁ Na wydłużony kształt przedmiotu wskazują jego nazwy *prątek* np. 2, 3, *laska* 9a, *strzała* np. 1, 3, *palec*, *paznokieć*, *klin* Mosz Atl 3 mapa 4, zapewne też *kula* (w znaczeniu raczej pocisku niż bryły geometrycznej) 3a. Mówią też jednak, że jest *okrągły* z dziurką w środku Kup WiM 22.

Na kolor wskazują porównania – *tak jakby wosk* Etnl 1989 Biłg 126, *jak u krowy róg* TN Księżpol 1984. Mówią też, że jest błyszczący *jak diament* TN Krasiczyn 1985.

○ Cechy nie dotyczące wyglądu są wymieniane rzadko. K.P. jest *ostry* TN Krasiczyn 1985 lub ma ostry koniec K 46 Kal 461; cecha ostrości pozostaje zresztą w ścisłej korelacji z jego kształtem, a także etymologią słowa →*kamień* jako czegoś ostrego oraz z nazwami – *strzała/strzałka* np. 1, 3, *klin* Mosz Atl 3 mapa 4.

× Na ziemiach polskich K.P. bywa całkowicie utożsamiany z piorunem i posiada jego właściwości: [piorun] *to taki kamień, strzałka mózio* 3b, por. 4b. Mówią też, że K.P. *to jiskra perunova skamenjaja* Kup Met 68 lub „pozostałość od pioruna" 3d, →piorun, →grzmot. Powszechne jest wierzenie, że K.P. spadają na ziemię w czasie grzmotu Szym SDom 3/363 lub że pochodzą od pioruna: *strzałka taka, to s pioruna. Strzałka spada s puwietrza na drogie, piorun jo zrobi* Kup Met 68. Na związek ten wskazują nazwy K.P. Częste jest przekonanie o tym, że strzałka piorunowa powstaje z piasku i żwiru stopionego w wyniku uderzenia pioruna np. Kup Met 68, Bąk Kramsk 82, K 46 Kal 470, Etnl 1989 Biłg 125–126, Wisła 1894/721, podob. Wisła 1904/521 Żmudź. Sporadycznie notowano wierzenie, że „gdy *latawca* kto ochrzci, uderza piorun w ziemię i w tem miejscu powstaje kamień." MAAE 1908/128.

Odmienne od przytoczonych jest wierzenie, że K.P. są przynoszone przez wiatry 6, →wiatr, →kamień.

■ Uważano, że K.P. mógł wpaść głęboko w ziemię: *jidzie – tam siedem metry w ziemie, a późnij wychodzi co rok wyży, późnij za te pare lat dochodzi na wirzch* Etnl 1989 Biłg 125; por. 3c. Wierzenie to jest szeroko rozpowszechnione, różnie określana bywa tylko głębokość, na jaką wpada w ziemię K.P. (np. 7 łokci, 7 metrów, 40 arszynów) i czas, po jakim wychodzi na wierzch (np. 7 lat, 40 dni, 15 lat, 100 lat) 3c, d, 6, 10, Mosz Kul 2/492, Etnl 1989 Biłg 125, 126. Leżąc w ziemi K.P. może rosnąć 6. Sporadycznie spotyka się wierzenie, że K.P. może towarzyszyć drugi, *dobry kamień* 7. W niektórych regionach wierzą, że K.P. dotknięty przez człowieka ręką oślepia lub strzela 4.

Przypisuje się czasem K.P. także odwrotny kierunek ruchu: od dołu ku górze, z powierzchni ziemi ku niebu. W takim przypadku K.P. bywa jednak przenoszony do nieba przez wiatr 6 lub płanetnika 10, tj. przez tych, którzy spowodowali jego znalezienie się na ziemi.

♣ K.P. bywał narzędziem kary Bożej. W tej roli pojawia się K.P. w złorzeczeniach 1. Grożono nim niegrzecznym dzieciom 8; posługują się nim: Pan Bóg np. 8, Archanioł Michał 9c, św. Eliasz 9b, płanetnicy 9a, strzelając do szatana 9b, c, latawców 9a. K.P. nie uderza *nigdy w chudobę, bo to nie grzeszne* Wisła 1890/109.

Wyjątkowo śmierć spowodowana uderzeniem przez Boga K.P. (piorunem) może wyróżniać człowieka pozytywnie 2.

K.P. chroni ą człowieka, który je posiada, od pioruna Mosz Kul 2/491, Szyf MiW 157, kładzie się je więc na progu nowej budowli Wisła 1889/496, umieszcza pod dachem domu Giey Mit 65, wkłada do kolebki niemowlęcia Wisła 1889/496, gdy zaś zbliża się burza, bierze się K.P., obraca go trzykrotnie, wymawia czarodziejskie zaklęcia i ciska nim w drzwi izby Wisła 1889/496, Bieg Lecz 343, →kamień. K.P. chroni też przed złymi mocami Giey Mit 65, Mosz Kul 2/491. K.P. chroni przed kulą, jeżeli nosi się go pod pachą Wisła 1900/757. Sporadyczne są poświadczenia kładzenia K.P. do dzieży, aby lepiej rósł chleb Wisła 1889/496, pocierania nim strzelby Wisła 1900/756, pocierania nim lemiesza, którym należy przyorać oset, aby więcej nie rósł Kup Met 69.

Druga grupa wierzeń dotyczy leczniczych właściwości K.P.: pociera się nim chore miejsce 14b albo się trze i podaje choremu do wypicia z wodą 20a, 23, wódką 19, piwem 12A lub mlekiem 12A, 14a; bolące miejsca zasypuje się proszkiem z utartego K.P. 13. Lecznicze zastosowanie K.P. dotyczy wszystkich chorób 19, zwłaszcza: bólu brzucha i głowy 14, *poderwania* 12, chorób oczu u ludzi i zwierząt 18, ciężkiego porodu 20, uroku 14b, febry 21, *otrząśnienia* 14b, przestrachu 16, łamania w kościach 22, plucia krwią i krwotoków 23, brodawek 11, bólu zęba 15. K.P. używano też jako zasypki dla dzieci 17.

Znalezienie i posiadanie K.P. jest uważane za szczęście i dar losu 5, Giey Mit 65, Mosz Kul 2/490–491.

♦ Cześć, jaką otaczano K.P., wyraża się także w zachowanych resztkach zakazów dotykania 4.

DOKUMENTACJA

PIEŚNI MIŁOSNE

1 – [W złorzeczeniach:] *Bodaj ci, hultaju, słońce nie świeciło, Kiedyś mnie nie kochał, zwodzić mię nie było. Bodaj cię zabiły piorunowe strzały, Bodaj cię nieszczęścia za mnie spotkały.* ZWAK 1878/108, war.: K 42 Maz 225, →słońce.

ZAPISY WIERZEŃ

2 – [Piorun] to jest prątek, który Pan Bóg rzuca z nieba ... jeżeli trafi w człowieka, znaczy to, że ten człowiek jest bez grzechu i już prościuteńko idzie do nieba. K 19 Kiel 197.

3 – **Kamień piorunowy to piorun / pozostałość po uderzeniu pioruna.**

a. *Gdy pierun urźnie panie, ji yun stale jidzie i pójdzie w ziymie ... co yun usiąga, to weźnie stopi, ji zrobi sie taka kula piyrunowa.* Etnl 1989 Bilg 125; ... *stšałka* ... Kup Met 68; *kamionowy piorun.* Kup Met 70; ... *porunovy kaṁiń* Kup Met 68.

b. [Piorun] *to taki kamień, strzałka muzio* (Dajtki). «padły piorun» nosi na Warmii nazwę *prątek boży*, a na Mazurach *strzałka piorunowa.* Szyf MiW 157, podob. Lud 1906/65, Szyf MiW 156.

c. *Jak tšaśńe, to ten prontek leći v źeńe a za pjetnaśće lat leći v gure i ftedy śe go znańduje.* Kup Met 68.

d. [Kamień piorunowy] lud uważa za pozostałość od pioruna, który wyobraża sobie jako pocisk kamienny. Po siedmiu latach sama ziemia pocisk ten wyrzuca. Wisła 1889/495–496.

e. Piorun, jak lud utrzymuje, wpada głęboko w ziemię i ślad po sobie w kamieniu żółtawym kształtu cylindrowego pozostawia. K 46 Kal 470.

4 – **Kamienia piorunowego nie wolno dotykać.**

a. *Ńe beř tego w rąką, bo to je gřmot, ješ bë ce mogło očë vëpalëc.* Kup Met 70; podob. w opowiadaniu *o chłopie, który kopał za spadłym w ziemię piorunem* i narazić się miał na ślepotę. Szyf MiW 157.

b. *Kiedy dotkniesz się czasami piorunowej strzałki ... zaraz strzeli w ciebie.* Wisła 1890/109.

5 – Posiadanie kamienia piorunowego przynosi szczęście.

Posiadanie takiego kamienia [piorunowego] sprowadza do domu szczęście. ZWAK 1887/3; podob. Znalezienie go [kamienia piorunowego] wieśniak uważa za szczególniejsze szczęście. Wisła 1889/495–496.

6 – Kamienie pierunowe, co spadły, to w ziemi i na polu leżą, można je znaleźć, one tam często po sto lat w ziemi są i rosną. A jak na górze (w chmurach) powstaną takie wichry, takie tańce, to te wichry wciągają nazad do siebie choćby największe kamienie, a potem przy deszczu z hałasem puscają, a to pęka i spada na ziemię. K 46 Kal 461.

7 – Kamień piorunowy może spowodować pożar.

Żeby (gdyby) piorunowy kamień trzas(ł) gdzie w dom, to niełatwo i nie można ugasi(ć), bo to od razu cały dom się pali. Taki kamień piorunowy, szeroki na dwa palce, jest długi i bardzo sękaty, jak kij, i pęka na krzyż w obłoku, zaczym uderzy gdzie w dom albo w drzewo. Ale tuż za tym kamieniem [piorunowym] *leci często (choć nie zawsze) drugi kamień, co się groniem nazywa (do kartacza kuli podobny), na tę samą stronę, i jak tamten kamień, co zapali, to ten drugi zaraz w niego bije i gasi, bo to dobry kamień.* K 46 Ka–S 461.

8 – Gdy grzmi grożą dzieciom: «*Jeżeli będziecie niegrzeczne, Bóg zabije was kulą z nieba!*» Te to kule, znajdowane wśród żwiru, zwą się *piorunowe kamyczki.* Wisła 1894/721.

9 – Kamieniem piorunowym a. *płanetnik zabija latawców*, b. św. Eliasz strzela do *szatanów*, c. Archanioł Michał *razi szatanów*.

a. *Każdy płanetnik ma od Boga Najwyższego przykazane, aby w ciągu jednego roku wybił trzy dziewięci latawców. Stąd jedni z płanetników strzélają do latawców w powietrzu z fuzyj piorunowymi laskami, a drudzy za tymi strzelcami płanetnikami chmury na powrozach ciągną.* ZWAK 1885/60.

b. Tamże [w Chełmskiem] strzały piorunowe lud nazywa kulami, któremi św. Eljasz strzela do szatanów. – Gdy budynek lub stóg spali się od pioruna, to znaczy, że djabeł został trafiony i ubity, a jeśli nie, to św. Eljasz chybił. Najpewniejsze schronienie djabłu od tych pocisków jest pod kamieniem, bo od niego kule się odbijają. K 34 Chel 255.

c. Piorun jest gromem, którym Archanioł Michał razi szatanów; przyczem kryją się one przed jego pociskiem do domów, cerkwi i w żywe stworzenia. Archanioł Michał nie zważając na to, ciska strzały piorunowe za nimi i niszczy szatanów wraz z ich schroniskiem. K 34 Chel 255.

10 – Laska piorunowa, kiedy wyleci przy wystrzale z fuzyi płanetnika, zapada się w ziemię na siedém łokci głębokości; potém co rok o jeden łokieć podnosi się w górę, a po upływie siedmiu lat już się znajduje na saméj powierzchni. Kiedy ją który z płanetników spostrzeże, w swym przelocie po szlakach chmur, to lotem błyskawicy spuszcza się na ziemię i do dalszego użytku z sobą zabiera. ZWAK 1885/60.

OPISY PRAKTYK

11 – W Łężkowicach polecają pocieranie kamieniem uraźnym [brodawek], albo otarcie o posadzkę w kościele podczas Podniesienia. Bieg Lecz 129.

12 A – Kamieniem piorunowym leczy się naderwanie.

Jak plecy nadervoų, poźvigoų śe, terĺi pruntek ṕorunovy i z mlekem pių. Kup Met 68; por. Od poderwania się, leją piwo do garnka glinianego, mieszają strzałką piorunową tak, aby stopniowo cała się zmaczała, potym dodają masła, gotują z piwem i dają pić choremu. Wisła 1894/721; trą go i piją z mlekiem. Bieg Lecz 230, Mosz Kul 2/491.

12 B – Zbliżonym sposobem rozpoznawano w Kaliskiem «oberwanie». Używano do tego «strzałki piorunowej» (belemnit), którą tarto na fajansowym półmisku. Gdy kamień «puszczał» (rozcierał się) było to wskazówką, że dana osoba cierpi na «oberwanie». Kul Wiel 3/414.

13 – Kamieniem piorunowym leczy się skaleczenia.

Ten prȯntek to jez dobry jak śe kto skalečy, ᵘuskrobać tėgo i zasypać Kup Met 68, por. Bieg Lecz 96, Wisła 1900/466, K 42 Maz 320.

14 – Kamieniem piorunowym leczy się bóle brzucha.

a. [Strzałką piorunową leczono] *No jakieś bóle, tam ji żołądkowe cy tam głowy, cy coś. To tam skrabali ji dawali tam popić ... rozpuszczało sie. ... tak sie skrabało jak róg. ... nożem tak można było to skrobać.* Etnl 1989 Bilg 125–126; podob. [utarty kamień piorunowy z mlekiem.] MAAE 1908/140, Giey Mit 65, Mosz Kul 2/491, Wisła 1916/61.

b. – Znalezioną strzałkę piorunową zachowują starannie po niektórych domach, jako środek przeciw urokom i boleści brzucha, a szczególniéj przeciwko *otrząśnieniu* (jak oni mówią); pociera się nim z góry na dół, miejsce cierpienia. K 17 Lub 78, ts. Mosz Kul 2/491.

15 – *To pomaga na zemby. To śe nastruga ji du gurycy wody ji to zakípi ji potem wystygńi ji zapušča śe na zemby, ale to tša wytšymać, bo jak pan weźńe to du gemby, to poruny b'ijo w głowe, że końca ńi ma, ale to tša wytšymać temu.* Kup Met 68.

16 – Kamieniem piorunowym leczy się przestrach.

Boży palušek teš drapo ji dajo du pića du pšystraχu (jak się ktoś przestraszy). Kup Met 68; [kadzą przestraszonych] Wisła 1898/59.

17 – *Prontki bože do žeći skrobali, zasypyvali jak tam zapšaχo.* Kup Met 68.

18 – Kamieniem piorunowym leczy się choroby oczne.

Ščšałka lečy końóm oči, oskrobé śe na monćke i v dutke s pura nasype i dmuχńe śe i po oku rozleći śe. Kup Met 68, podob. Etnl 1989 Bilg 125; por. Potarcie oczu strzałką piorunową leczy choroby oczne. Wisła 1894/721, nadto Wisła 1900/466; [zwierzętom zasypywano oczy skrobaną strzałką piorunową]. Bieg Lecz 343, Lud 1902/57, Wisła 1894/721.

19 – Kamień piorunowy leczy wszelkie dolegliwości.

Temu samemu kamieniowi [strzałce piorunowej] przypisują także własności lecznicze. Naskrobawszy go na zieloną miskę, podają choremu z wódką i to ma leczyć wszelkie dolegliwości bez wyjątku, przyczem nieodzowne są jednak tajemnicze formuły a zwłaszcza następujące zaklęcie znachorów: «Gdy usłyszę dzwon kościelny, Chorobo, przepadnij się; Gdy usłyszę śpiew skowronka, Chorobo, przepadnij się.» i tak do dziewiątego razu. Wisła 1889/496; por. [gorąca wódka ze słoniną i utartym kamieniem piorunowym] Wisła 1916/61, [kamień piorunowy skrobany i z wódką pity] K 46 Kal 470.

20 – Kamienia piorunowego używano, aby poród był szczęśliwy.

a. Osobno wymienić wypada zadawanie sproszkowanej strzały [piorunowej] w wodzie (albo – po prostu wody, do której położono strzałę na czas pewien) kobietom, cierpiącym z powodu trudnego porodu. Mosz Kul 2/491.

b. W tymże celu [aby poród był szczęśliwy] prawdziwy kamień piorunowy pod kolanem trzymać nakazują, pod prawém na chłopca, pod lewém na dziewczynkę, a jeżeli nie pomaga, to wina w przeoczeniu płci. K 7 Krak 146.

21 – Piorunowe strzałki pomagają utarte w febrze. Wisła 1900/466.

22 – Na łamanie w kościach (reumatyzm) radzi lud w Krotoszynie (pow. lwowski) «uskrobać pazurowej strzałki i pić z wódką, następnie obkurzyć się nią na krzyż, do trzech razów ustanie». Bieg Lecz 343, por. Lud 1902/57.

23 – «Ogród zdrowia» H. Spiczyńskiego (Kraków 1542) zaleca przeciw pluciu krwią «kamień uraźny» w proszku zmieszany z wodą; do niedawna krwotoki maciczne uśmierzać miał ów sproszkowany kamień zażyty w wódce. Bieg Lecz 96.

BIBLIOGRAFIA: El Kow 15–22; El Trak 57, 220–222; GamIv Ind; Giey Mit 48–49; Ketlicz, *Lecznictwo ludowe*, Lud 1902/57; Köhler K., *O belemnitach*, Lud 1896/39; Mazurkiewicz Malgorzata, *Kamień piorunowy w polszczyźnie i kulturze ludowej*, [w:] *Język a kultura*, t. 1, pod red. J. Anusiewicza i J. Bartmińskiego, Wroclaw 1988, s. 251–262; Mosz Kul 2/325, 490–493; Saloni A., *Lud rzeszowski. Materjały antropologiczne*, Kraków 1908, s. 132–140; Slav Mif 305; Slav Tol 1/561–563; Wört Hoff 1/1024–1027, 1422–1423, 2/325–331.

→GRZMOT, GWIAZDA SPADAJĄCA, KAMIEŃ, NIEBO, PIORUN.

Małgorzata Brzozowska

KRZEMIEŃ

Eksplikacja: Nazwy i rodzaje. Kolekcje. Opozycje. Pochodzenie. Wygląd. Właściwości. Użytek: materiał, narzędzie. Lokalizacja. Krzemień jako lokalizator.
Dokumentacja: Zamówienia. Pieśni. Zapisy wierzeń. **Bibliografia.**

= Nazwa ***krzemień*** ma warianty morfologiczne ***krzem***, ***krzemyk***, ***krzemycek***, ***krzemieniuscek***. F. Sławski wywodzi nazwę od ie. **(s)ker-* : **(s)krem-* 'krajać, ciąć' i zestawia ze słowem *kromka* Sl SE 3/216, por. Vas ES 2/370. K. jest uważany za r o d z a j *kamienia* powsz., rzadziej *skałki* Etnl 1989 Biłg 137.

Wyróżniane rodzaje K.: ***krzem*** 'krzemień używany dawniej do krzesania ognia' Sych SGKasz 2/272, ***krzemionka*** 'krzemień, z którego wydobywano niegdyś ogień' Sych SGKasz 2/272, ze względu na specjalne funkcje przy rozpalaniu ognia: ***krzesiwo*** 'kamień używany do krzesania ognia' Etnl 1989 Biłg 137, ***skałka*** 'krzemyk do fuzji skałkówki lub do krzesania ognia' Karł SGP 5/138.

✚ K. współwystępują z *h u b k ą* i *k r z e s i w e m* (*kapciuchem*, *cybuchem*, *fajką*) jako elementy stroju Krakowiaka 7, z *p i a s k i e m / k a m i e n i e m* jako przeszkody na drodze dziewczyny/chłopca 4, 6.

↔ K. w anegdocie przeciwstawiany s e r o w i na zasadzie cech twardy : miękki: bajkowy bohater gryzący ser podobny do K. uchodzi za bardzo silnego, np. Krz PBL nr 1060, →kamień.

× K: pochodzi od pioruna lub też jest piorunem: *to ten z pioruna*, *od pioruna* Etnl 1989 Biłg 137.

● B a r w a różna. K. bywa opisywany jako b r ą z o w y, b e ż o w y, p o p i e l a t y Etnl 1989 Biłg 137, 138, *c é r w u n y*, *trochy brązowe*, *siwy*, *białe plamki ma* TN Ulan Majorat 1984, *l ś n i ą c y* TN Księżpol 1984.

K. ma charakterystyczny k s z t a ł t: nie jest okrągły, *więcej pod p ł a s k i* i *t r ó j k ą t n y*, *ostre kanty ma*, jest *s t o ż k o w y* Etnl 1989 Biłg 137, 138.

○ K. jest t w a r d y: fraz. *twardy jak krzemień* NKPP twardy 4, *cvardi jak křem* Sych SGKasz 2/272, z d r o w y – fraz. *zdrov jak křem* Sych SGKasz 2/272.

♣ Bywa m a t e r i a ł e m do wyrobu: *krzesiwa* Etnl 1989 Biłg 137, Or L 1929/42, *krzesidła* Szym SDom 3/441; młotków i toporków krzemiennych TN Smólsko Duże 1984; innych narzędzi z K. Plat Krak 542. W życiu codziennym był n a r z ę d z i e m do krzesania ognia używanym powszechnie zamiast zapałek. Krzesanie ognia K. w Wielką Sobotę przez księdza było obrzędem religijnym i ogień ten miał szczególne właściwości Wisła 1897/802. Używano go też do rżnięcia, zamiast noża TN Banachy 1984, TN Krasiczyn 1985, z czym wiąże się etymologia nazwy.

W m a g i i i l e c z n i c t w i e: *pomocny* w chorobie Etnl 1989 Biłg 137, wkładany strzygoniowi do ust, aby nie straszył Udz Krak 98–99, K 7 Krak 65, Lud 1956/532.

W pieśniach *drobnym* K. i *rydzym piaseckiem* zagradzają *rzecke* 'drogę' *zieziuli* 'dziewczynie' 4.

Δ K. jest na miejscach granicznych, zwłaszcza na rzece 4, w wodzie 2, 3; *na polu* 5, 9; na drodze 6.

W pieśniach brat *trzyma główkę na krzemieniu* (częściej: *kamieniu*) 'zginął na wojnie' 8. W zamówieniach w K. odsyła się chorobę 1.

DOKUMENTACJA

ZAMÓWIENIA

1 – [Zamówienie choroby dziąseł, zwanej *dzięgłą*:] «*Śta Naświãntsa Panna drogą, Napotkała dziãngło nogą; Nie chodź ty tám, bo jusem buła, I twe słowa zamówiuła. Idź-ze ty w kamień, z kamienia w krzemień, z krzemienia w choinę, z choiny w lescynę, z lescyny w kolej. Miesiąc na niebie maleje i gwiazdy maleją, nie wiadomo gdzie się podzieją, Zdrowaś Maryja.*» ZWAK 1884/297.

2 – [Zamawianie chorób skórnych o świcie w Wielkanoc nad wodą:] *Wódeczko święta ... omywasz kamienie, krzemienie, omyj i mnie grzeszne stworzenie.* Mosz Kul 2/511.

3 – *Witam cię wodo rejna* (czysta), *co omywasz kamienie i krzemienie, obmyjże i mnie grzeszne stworzenie.* Bieg Lecz 124.

PIEŚNI

4 – **Chłopcy grodzą rzeczkę *krzemieniusckiem* i *piaseckiem*, żeby dziewczyna nie mogła przez nią przejść.**

Hej pójdziemy, bracia, rzecki horodzici, hej łom daj nam, rzecki horodzici. Zagrodzim rzeckę drobnym krzemieniusckiem, hej łom daj nam (itd.). *Drobnym krzemieniusckiem i rydzym piaseckiem, hej łom daj nam* (itd.). *Zeb' nie przeleciała ta raba zieziula, hej łom daj nam* (itd.). *Zeb' nie uchopiła panieńskiej krasy, hej łom daj nam* (itd.). K 28 Maz 94.

5 – **Krzemyczki leżą na polu – dziewczyna prosi, by chłopiec dał jej spokój.**

A na borze syski, na polu krzemycki, w ogródecku lescyna, daj mi Jasiu pokój, daj mi Jasiu pokój, bo ja mała dziewcyna. K 6 Krak 140; war.: *Nad przetyckiem tycki, na polu krzemycki, w ogródecku lescyna, na kominku popiół.* K 6 Krak 110.

6 – **Chłopiec jedzie do dziewczyny *krzemienistą drogą*.**

a. *Jechałem z Krakowa, złamałem dwa koła; wiózem łobarzanki dlá moji kochanki. Jechałem z Wielicki, kamycki, krzemycki. Pojd-ze, Maryś, do mnie, dám ci na trzewicki.* K 44 Gór 255.

b. *Tam pode Lwowem krzemienista droga, i przy téj drodze dwa różowe kwiaty, oba były czerwone. Tam to Anula w okienku stojała, swego jegomości po głosie poznała: o dla Boga! pan jedzie.* K 16 Lub 296; war.: *Oj, od Krakowa jadę, Ksemienista droga. – Daj mi, dziewcę gęby! – Bój sie Pana Boga!* Her Kal 2/80.

7 – *Na kapciuch wyprawny rzemień, hubka, krzesiwko i krzemień, cybuch i fajecka – dała kochanecka.* K 6 Krak 383, war.: K 19 Kiel 2; *Pawie piórko u czapeczki, kapelusz, przy nim wstążeczki, wyprawny na kapciuch rzemień, hubka, krzesiwo i krzemień, i cybuszek i fajeczka, do niej złota przykryweczka złocista spineczka, moja kochaneczka.* K 6 Krak 382.

8 – **Brat *trzyma główkę na krzemieniu* [= zginął na wojnie].**

Kłaniam, kłaniam, mospanowie, mospanowie, daleko tam brat na wojnie? Lezy, lezy w szczyrym polu, trzyma główkę na krzemieniu, a konicek wedle niego, grzebie nóżką, żaluje go. K 46 Ka–S 248, →kamień.

ZAPISY WIERZEŃ

9 – [Skąd się wzięły krzemienie:] *To chyba też rośnie. No to tego... na polu jest. ... To różne kólorki takie były, nieraz takie jeszcze w takim żółtym tym, to takie fioletowe – takie niby szczelinki były ... to sie zbierało, ten krzemień ładny, a ten jeszcze ładniejszy jest.* Etnl 1989 Bilg 137.

BIBLIOGRAFIA: Chev Dic 4/18; De Vries Dic 193–194; H e f l i k Wiesław, *Kamienie ozdobne Polski*, Warszawa 1978, s. 10; K l u k Krzysztof, *Rzeczy kopalnych osobliwie zdatniejszych szukanie, poznanie*

i zażycie, t. 2 *O kamieniach w powszechności, o kleynotach, kruszcach, ich kopaniu i o górnictwie z figurami*, Warszawa 1802, s. 88–89; Mosz Kul 324–325; Wört Hoff 2/1437–1439.

→KAMIEŃ, KAMIEŃ PIORUNOWY, OGIEŃ, PIORUN.

Małgorzata Brzozowska

BIAŁY KAMIEŃ

Wstęp. Eksplikacja: Nazwy. Lokalizacja. Ktoś, *coś na białym kamieniu*. Symbolika. **Dokumentacja**: Zagadki. Zamówienia. Modlitewki. Kolędy. Pieśni dożynkowe. Pieśni weselne. Pieśni miłosne. Ballady. **Bibliografia**.

B.K. symbolizuje początek i koniec wszystkiego; to kamień graniczny łączący dwa światy, środek świata, zarazem miejsce przejścia z jednego świata (stanu) do innego, miejsce spotkań i rozstań.

= Zestawienie ***biały kamień*** ma też wariant ***biała kamienica***. Wymiennie w tej samej funkcji występują także ***kamień*** 1, 5, 25; ***modry kamień*** 8, 15, 25; ***siwy kamień*** 4, 10; ***złoty kamień*** 25; ***morski kamień*** 4, 6; ***rajski kamień*** 4, sporad. ***czarny kamień*** 25.

Δ B.K. znajduje się na granicy światów: *na podolu* 'dolinie' 25, →dolina; jest tam też *złoty kamień* 25 i *modry kamień* 15, 25; *w dolinie* lub *na dolinie* 25; *na polu* 15, 23, *czarnej roli*, ziemi nie oranej 25. Jak ziemia oczekuje na orkę, tj. uczynienie jej płodną, tak dziewczyna, siedząca na kamieniu oczekuje na chłopca.

B.K. jest wiązany z →wodą. B.K. jest *na bystrym strumieniu* 29; *na morzu* 2, 4, 5, 15. Kamień na środku morza symbolizuje środek świata, w którym łączą się wszystkie strefy kosmiczne. Dlatego tu rodzi się, siedzi, cierpi i umiera Pan Jezus, tu rozstają się kochankowie, tu w sposób obrzędowy dziewczyna staje się kobietą. Niekiedy miejsce jest określane jako położone poza jakimś punktem lub miejscowością: *za Cieszynem, za Ujazdem, pod Krakowem* 25; *przede wroty* 12, 25; *przede dworem* 10, 11; *za stodołó* jest *modry kamień* 25; *w dalekiej krainie* 29 lub *na góreczce* 19. Bywa *w ogródeczku* 24; *na zielonéj łące* 17, *pod lipejku* 9, *w raju* 5, także 4. B.K. razem z wodą i drzewem jest na miejscu sakralnym.

Na B.K. dziewczyna oczekuje na zmianę swego stanu 20. Tak jest w balladzie o Podolance: na B.K. siedzi dziewczyna czekająca na chłopca 25. W podobnej funkcji motyw ten znany jest z pieśni weselnej, śpiewanej w czasie rozplecin i oczepin 13: „Sadzanie panny młodéj do rozplecin i oczepin na dzieży, stołku, skrzyni, konewce itd. widocznie ów [biały] kamień przypomina" K 22 Łęcz 275. Na B.K. siada dziewczyna ze swoim *najmilszym* 24. Zdarzenie, któremu towarzyszy B.K. ma charakter erotyczny. Po B.K. dziewczyna wsiada *na konika* chłopca 7. W balladzie o kochanku-zabójcy dziewczyna wyłowiona z wody jest kładziona na bok 28. Deszcz padający na B.K. oznacza akt zapładniający 14, 18, por. 22. Pranie chust na B.K. w balladzie 29 oraz *rozprucie trzewiczka* 19 ma podobny sens. *Rozstępujący się* B.K. to miłość nie spełniona 16.

B.K. jest także miejscem rozstania kochanków 15, 27 i miejscem śmierci: na B.K. dziewczyna leży martwa 28. B.K. bywa też miejscem ucieczki i zapomnienia 26.

Na B.K. przebywają osoby (istoty) święte: Pan Jezus na B.K. rodzi się w kolędzie 9, cierpi i umiera w modlitewkach: *klęczy* i cierpi 3, 4, *odpoczywa* 5, *siedzi* 6. Jest to również ostatnie z „miejsc", po których *Najświętsza Panna Synaczka wodzi* – w ciągu: *niebo* + *jutrznia* + *ranna msza* + *czytanie* + *kazanie* + *morze* + *biały kamień* 4. Na B.K. *Najświntsza Matuchniczka spoczywa* 2.

Na *modrym kamieniu*, jak na ołtarzu ofiarnym, *klęczy królewna*, czekająca na smoka 8. Na B.K. (lub *siwym kamieniu*) w pieśniach dożynkowych i gaikowych siada *pani/pan* 12 lub stoi *beczka piwa* dla żeńców 12. Na B.K. leży żmija – zwierzę święte w wierzeniach słowiańskich, które tu również zapowiada przejście do innego stanu (małżeńskiego) K 28 Maz 95, K 22 Łęcz 275–276.

✠ W zagadkach o kogucie B.K. jest symbolem j a j k a – nowego życia 1.

→KAMIEŃ, ZŁOTY KAMIEŃ.

DOKUMENTACJA

ZAGADKI

1 – Z *białego kamienia* [= jajka] rodzi się *prorok/Mesjasz* [= kogut].

Narodził się prorok z białego kamienia, nie był przy zegarze, wie która godzina. (Kogut). Folf Zag nr 621, nadto war.: MAAE 1908/319; *Ulągł się z bulera, z białego kamienia, podał głos do nieba, a pluder do ziemi.* Folf Zag nr 177; *Narodziel się Mesyjasz z kamienia; kole niego kosy, a na łbie korona.* Folf Zag nr 601.

ZAMÓWIENIA

2 – *Tam na morzu biały kamyk pływa, Najświntsza Matuchniczka na nim spoczywa, do siebie likarzy zazywa: „Pokaż-że mi, pokaż, Matuchniczko Boża, ażeby ja był(a) szczęśliwy(a), mógł(a) XY uzdrowić, a nie swojo mocu, bosku mocu, Pana Jezusa, wszystkich świntych, boskiego przemininia dopomocu* (3 razy). Pęk Bilg 235.

MODLITEWKI

3 – *Nadybali* [duszeczki] *biały kamień, Sam Pan Jezus klęczał na niem. Rączki, nozki poprzebijał, Świętą krewkę porozlewał.* Kot Zn 449, war.: Kot Zn 73, 269, 310, 387, 435, 441, 452, 455.

4 – *Idę ja, idę, na jutrznią, Z jutrzni na ranną mszą, Z rannéj mszy na czytanie, Z czytania na kazanie, Z kazania na morze, Z morza na biały kamień, Sam Pan Jezus klęczy na nim.* ZWAK 1879/60, war.: Kot Zn 120; ... *siwy kamień* ... Kot Zn 438; ... *morski kamień* ... Kot Zn 479; ... *rajski kamień* ... Kot Zn 461–462.

5 – *Na tem morzu biały kamyczek pływa, Na tem kamyczku sam Pan Jezus odpoczywa.* Kot Zn 61, war.: Kot Zn 120, 123, 135, 415, 440, ZWAK 1880/87; ... *W raju kamień pływa* ... Kot Zn 118.

6 – *Anieli dzwonili, Duszeczkę do nieba nieśli. Pan Jezus siedział na morskim kamieniu.* Kot Zn 421.

KOLĘDY

7 – Dziewczyna po *białym kamieniu* wsiada na *konika* chłopca.

Oj, stąpajże, stąpaj na ten biały kamień, Moja miła dziewczyno! A z tego kamyka do mnie na konika, Moja miła dziewczyno! Kot Rzesz 208, war.: Kot Rzesz 78, 94–95, 177, 217, 223–224, 403.

8 – *Jest na morzu modry kenień, klęcała królewna na nim. Haleluja! Cemuz ty, królewno, klęcys, cemu bystrą wode smęcys* ['mącisz']. *Haleluja! Cekam smoka okrutnego, mam otrzymać śmierć od niego. Haleluja!* K 40 MazP 385.

9 – *Stoji my lipejka, stoji my zielona, hej wesele, Boże Narodzenie. A pod to lipejku biały kamień leży ... Z pod tego kamienia bystra woda bieży, ... A tyj wódejce Maryja sie myła, ... Maryja sie myła, syna porodziła, hej wesele, Boże Narodzenie.* TN Nasutów 1979, war.: →źródło, →zdrój.

PIEŚNI DOŻYNKOWE

10 – *U naszego pana przede drzwiami – są siwe kamienie, a na (jego) palcach – są złote pierścienie. Niesiemy plon ...* K 28 Maz 101.

11 – *Przede dworem – biała kamienica, a na polu – zielona pszenica.* K 24 Maz 209, war.: K 24 Maz 151, K 27 Maz 128, K 16 Kiel 59, K 20 Rad 106.

12 – *Przede wroty na białym kamieniu* siedzi *pani / jaśnie pan / ...*

Przede wroty biały kamień nasza pani siedzi na nim. My niesiemy plon naszéj pani w dom. K 11 Poz 153, war.: K 3 Kuj 233; ... *nasz jaśnie pan siada na niym* ... Krzyż Kuj 1/59, ... *beczka pjiwa stoji na ńém* ... Kam Pom 25, 170, podob. K 24 Maz 150.

PIEŚNI WESELNE

13 – Dziewczyna siada na *białym kamieniu* i rozpuszcza włosy [= symboliczne rozpleciny].

Usiadła Marysia na białym kamieniu, rozpuściła warkocz po prawém ramieniu; ... O moja Marysiu, zapleć-że ten warkocz, niech ci go nie szarpie ladajaki smarkacz. K 11 Poz 89, war.: Chod Śp 101, K 10 Poz 119, 280, K 23 Kal 177, 195, 196, K 22 Łęcz 62, Krzyż Kuj 1/81, ŁSE 1962/210, K 24 Maz 280, K 28 Maz 226, K 20 Rad 170, 189, 223, 230, K 16 Lub 244, TN Łubcze 1983, Stoin Żyw 92, ZWAK 1888/190, por. ballady nr 28, pieśni miłosne nr 20.

14 – *A po biołym po kamiyniu drobny dyszcz pada, kochana, drobny dyszcz pada, a już ci tam tyn młody pun na kónia siada.* LL 1964/1–2/56.

PIEŚNI MIŁOSNE

15 – *A na morzu biały kamiń, przyńdzie nám sie rozstać na nim.* K 41 Maz 82, war.: ZWAK 1882/114; ... *na polu modry kamień* ... K 40 MazP 206; por. ... *na Podolu* ... K 26 Maz 276.

16 – .... *która będzie stała i z nim rozmawiała ... Rozstąp się jej ziemio, ty biały kamieniu, nie zapomnę nigdy o twoim kochaniu.* Gaj Rozw 81.

17 – *Na zielonéj łące Leży biały kamień, Jeśli mię nie kochasz, To się w niego zamień.* ZWAK 1878/56.

18 – *Przed szołtysem bioły kamień, deszcz go porosił, nie będe ja tę szołcinę o córkę prosił.* K 13 Poz 100.

19 – *Wysz^{u}a na górecke, na biá^{u}y kamycek, Trzas^{u}a nożka ^{u}w nożke, ^{u}ozprul sie trzewicek.* ZWAK 1891/67.

20 – [Kasia pokazuje dzieciątko Jezusowi.] *I usiadła sobie na białym kamieniu, hej, rozpuściła złoty warkocz po prawém ramieniu.* K 46 Sa–Kr 150.

21 – *Siedzi ona, siedzi, Krwawe łzy kapają, Z białego kamienia Róże wykwitają.* Rog Śląsk 229.

22 – *Idziemy, idziemy Po białym kamieniu, Ciecze wodziczka Po lewém ramieniu.* Rog Śląsk 206.

23 – *A na polu biały kamień, mój Boże, dyjamentowy, wolałby ja jedną pannę niż cztery wdowy.* K 46 Ka–S 71.

24 – *W mojim ^{u}ogródeczku jest biały kamiyń, p^{u}owiydz miła, mało, któż siada na niym? A nie siada tam nikt jinny, ino tyn mój nomilejszy i ja siadam z niym.* Krzyż Kuj 1/248, war.: ZWAK 1886/276.

BALLADY

25 – Podolanka na *białym/złotym/modrym/czarnym/siwym kamieniu*, czeka na Podoleńca/cudzoziemca/...

Na Podolu biały kamiń, ej, Podólanka siedzi na nim. Przyszed do ni cudzoziemiec: [Ej,] Podolanko, daj mi wieniec. K 50 Sa–Kr 211; war.: Biel Kasz nr 91: *Przy Krakowie czárna rola,*

Sztyry lata nie oraná. Na tej roli biáły kamień; U Cieszyna ..., Za Ujazdem ..., Pod Krakowem ..., Przede wroty ...; Na dolinie ...; Za stodołó ...; ... złoty kamień ...; ... modry kamiń ...; Na Podolu leży kamień ...; Bia^{u}a róza, cárny kamiń ...; nadto war. podstawowy w: Kot Zn 391, Rom Śląsk 358, Pawl Mer 122, LL 1960/4–5/48, 49, K 41 Maz 479, 480, TN Sąsiadka 1966 – i jego odmiany: *Czarna rola – biały kamień ...* Rom Śląsk 352, 357, Pawl Mer 124; *Za Cieszynem biały kamień ...* Rom Śląsk 352; *A w dolinie ...* Rom Śląsk 350; *Na Podolu złoty kamień ...* TN Jacnia 1965; *... siwy kamień ...* TN Majdan Nepryski 1979; podobny motyw *Na Podolu biały kamień, spod kamienia woda ścieka. Na niem siedzi młode dziewcze, które płacze i narzeka.* TN Chmielów 1967.

26 – Podolanka prosi, aby zamurować ją *w biały kamień*.

Siedzi sobie [szewczyk] *na warsztacie śpiwa pieśni o jej bracie: Murujcież mnie w biały kamiń niech nie słyszę pieśni o nim.* K 1 Pieś 133, war.: Biel Kasz nr 91, nadto TN Kawęczyn 1964.

27 – Chłopiec namawia dziewczynę do odpoczynku na białym kamieniu.

Jasio konie poił, Kasia wodę brała. Namówił Jaś Kasię, żeby wendrowała. Zawendrowali się na ten biały kamień, mówił Jaś do Kasi: Spoczniemy se na nim ... wróć się, Kasiu, serce, do swej matki dworu. K 48 Ta–Rz 160.

28 A – Rybacy wyławiają dziewczynę z wody i kładą ją na *białym kamieniu*.

I położyli ją [rybacy Kasię] *na białym kamieniu i rozpostarł się warkocz po prawem ramieniu.* K 1 Pieś 34; war.: *... Usiadła ona na białym kamieniu, Rozpuściła włosy po prawym ramieniu.* ZWAK 1878/78, por. war. motywu w pieśniach weselnych nr 13, nadto K 1 Pieś 45, 55, 59, 68, Krzyż Kuj 1/82, 185, K 22 Łęcz 131, K 27 Maz 321, Rog Śląsk 79, ZWAK 1880/130, ZWAK 1885/206, Pawl Mer 65; *... po lewym ramieniu ...* TN Niedźwiada 1977, TN Stanin 1967, TN Żerdź 1978.

28 B – *Siedział sobie Jasio na białym kamieniu, trzymał martwą Kasię na swojém ramieniu.* K 1 Pieś 44.

29 – Dziewczyna chce jechać z chłopcem w świat i jest gotowa prać chusty *na białym kamieniu*.

Gdzie je [chustki] *będziesz prała ach nadobna dziewczyno w tak dalekiej krainie? Na białym kamieniu na bystrym strumieniu, ach mój miły dworzanie, w tak dalekiej krainie.* K 1 Pieś 275, war.: K 46 Ka–S 241, ZWAK 1880/104, Kot Rzesz 251, 366, 404, MAAE 1908/166, K 50 Sa–Kr 59.

BIBLIOGRAFIA: Brzozowska Małgorzata, *Motyw białego kamienia w polskiej kulturze ludowej*, „Twórczość Ludowa" 1993, nr 1–2 (23), s. 31–33; Duf SNT 330; Slav Mif 31.

Małgorzata Brzozowska

ZŁOTY KAMIEŃ

Wstęp. Eksplikacja: Nazwy. Kolekcje. Lokalizacja.
Dokumentacja: Kolędy. Pieśni weselne. Pieśni miłosne. Pieśni żołnierskie.

Złoty kamień to uświęcony kamień graniczny, symbol przechodzenia do stanu małżeńskiego. Występuje tylko w tekstach pieśniowych – weselnych (wyjezdnych), miłosnych i nielicznych innych (w tym kolęd życzących dla dziewczyny) jako formuła inicjalna: *Przede wroty kamień złoty* (*biała/drobna lelija*). Podobnie jak →złoto jest symbolem doskonałości i bywa wiązany ze świętością Kop SSym 495–498.

= Jest nazywany ***złotym*** 1–6; w pieśni weselnej też: ***dyjamentowy*** 4. Wymiennie ze Z.K. występują – *biołny kamiń* 3a, *siwy kamień* 3a, sporad. *dumień złoty* '?' 2.

✚ Stale współwystępuje z lilią – kwiatem weselnym, symbolem niewinności i dziewictwa panny młodej – w kolędach i w pieśniach weselnych 1–4; w pieśniach miłosnych 5. W pieśni weselnej też Z.K. i *jawor zielony* – symbol ojca, Z.K. i *wiśnia cerwona* – symbol matki 2.

Z.K. i lilia wchodzą w paralele: z prośbą do Najświętszej Panny o wyprowadzenie młodej pary do kościoła 2, z prośbą chłopca o wianek panny 3a, 5c, z informacją o wiciu wianków przez pannę 3b, z informacją o rozstaniu z ukochaną 5. Z.K. i *jawor zielony* z prośbą do *tatula* o wyprowadzenie młodej pary do kościoła, Z.K. i *wiśnia cerwona* z prośbą do *matuli* o wyprowadzenie młodej pary do kościoła 2.

Δ Z.K. znajduje się zawsze blisko *wrót*: *przed(e)/koło/we/za wroty* 1–6.

→BIAŁY KAMIEŃ, KAMIEŃ, ZŁOTO.

DOKUMENTACJA

KOLĘDY

1 – *Przede wroty kamień złoty*, na nim dziewczyna czeka na chłopca.

a. *Przede wroty kamień złoty, nadobna Marysia siedzi na nim, Z lelij wianek w zimie zielony!* Chod Śp 212.

b. *Przede wroty, złoty kamień; Nádobná Marysia, stoi na niem, I ładną kosulkę przywdziewuje, Bo się ji námilsy przypatruje, I warkocek drobno pleciony, I wiánecek w zimie zielony.* Święt Nadr 84.

PIEŚNI WESELNE

2 – *Przed(e)/we wroty kamień złoty* (na nim) *lelija/...* – młodzi proszą o: a. wyprowadzenie do kościoła; b. błogosławieństwo.

a. *Przede wroty kamień złoty, lelija, prowadź ze nas, Najświętso Panno Maryja.* K 20 Rad 184, war.: tamże 235; *Ej przed płoty – kamień złoty* (v.) *Ej przez błoty – dumień złoty, lelija, prowadźcie nas wsyscy święci, Maryja!* K 20 Rad 213; ... *wyprowadź ze nas* ... K 20 Rad 214, 224; *Przede wroty – kamiń złoty, jawor zielony* [kolejno: *wiśnia cerwona / biała lelija*] ... *wyprowadź ze nas mój tatulu rodzony* [odpowiednio: *matulu / Najświętsza Panna Maryja*]. K 26 Maz 157; ... *do kościoła* ... K 20 Rad 190; ... *zaprowadź nas do kościoła* ... K 24 Maz 247.

b. *A we wroty ... pobłogosław* ... K 20 Rad 139; *Przede wroty ... niech cię, Marysiu, pobłogosławi, przenajświętso Maryja.* TN Przypisówka 1976.

3 – *Przed(e)/między wroty / ... kamień złoty/siwy/biały, biała/modra lelija* – a. chłopiec prosi, by dziewczyna uwiła wianek; b. dziewczyna wije wianek.

a. *A przed wroty kamień złoty, biała lelija, uwijże mi złoty wieniec, panno Zofija.* K 39 Pom 100; war.: *śliczna lelija ... piękny wieniec* K 3 Kuj 295; ... *uwijze se ... wianek z ruty* ... K 18 Kiel 100; *Przede dworem biołny kamiń* (lub:) *Przede wroty kamiń złoty, złoto lilijo* – (lub: *na nim lilijo*), ... *z ruty wiéniec* ... K 3 Kuj 278; ... *ślicna lelija ... trzy wianuski* ... K 28 Maz 189; ... *wionek z mertu* ... K 11 Poz 195; ... *jeden wianek* ... K 26 Maz 212; nadto: ... *wiánek z ruty* ... K 12 Poz 69 ballada.

b. ... *między loty ... uwiła se dwa wianecki* ... K 18 Kiel 72; ... *biała lelija, wije wianki z macierzanki panna* ... K 18 Kiel 81, Święt Nadr 200, *Między wroty* ... K 2 San 50.

4 – *Przede wroty kamień złoty, dyjamentowy, lepsa buzia u dziwecki niźli u wdowy.* K 10 Poz 264.

PIEŚNI MIŁOSNE

5 – *Przede/koło wroty kamień złoty, drobna/modra lelijeczka* – dziewczyna opuszcza chłopca.

a. *Przede wroty kamień złoty, drobna lelijeczka, a już ci mnie °opuściła moja kochaneczka* [ale miłość trwa]. LL 1963/4/47, Krzyż Kuj 1/218, Ad Zam 27.

b. *Koło wroty ... modra lelujecka, a juzci mnie opuściła piersa kochanecka.* K 40 MazP 213, war.: K 40 MazP 207, Stef WarmPś 1/95, Gąs Mazur 72, ten sam motyw w balladzie: K 40 MazP 520.

c. *A bez wrota kamień złoty, biała lelija, uwiń, uwiń z ruty wieniec, dziewczyno młoda.* K 28 Maz 240; *A za dworem siwy kamień, modra lelija, uwijże mi z ruty wieniec, moja jedyna.* K 40 MazP 532 ballada, K 27 Maz 253; ... *modra lelija ... z ruty wianca ...* K 40 MazP 207.

PIEŚNI ŻOŁNIERSKIE

6 – *Idzie za wroty, tu kämiąn złoty: to moja rajba (v.) najda, tu me zaloty. Wlazła za sopę i zapłakała: Tu moja cnotka wsystka została.* K 40 MazP 415.

Małgorzata Brzozowska

DIABELSKI KAMIEŃ

Wstęp. Eksplikacja: Nazwy. Wygląd. Pochodzenie i dysponent. Przyczyna. Lokalizacja. **Dokumentacja:** Podania, legendy i zapisy wierzeń. **Bibliografia.**

Kamień diabelski to kamień różniący się tym od innych, że dotykał go, czasem uderzał lub niósł diabeł albo inna zła siła w celu szkodzenia ludziom, pozostawiając na nim swe trwałe ślady i czyniąc bezużytecznym dla człowieka. Powszechnie znane mitologie nie potwierdzają tego wierzenia w pozasłowiańskim kręgu kulturowym.

W polskich wierzeniach ludowych Bóg i święci pozostawiają też czasem – podobnie jak diabeł – swoje ślady na przygodnych kamieniach (tzw. →Boże stopki). Istnieją mające szerszy zasięg kulturowy wierzenia, że dobre moce także posługują się kamieniami, lecz ich celem jest na ogół karanie złych sił (lub człowieka za popełnione zło), a użyte w ten sposób kamienie są wykorzystywane przez człowieka w funkcji apotropeicznej i leczniczej, →strzałka piorunowa.

= Nazwy ***diabelski kamień*** 22, ***diabli kamień*** 1b, 26, w tekstach często zastępowane ogólniejszymi nazwami: ***kam*** 19, ***kamień polny*** 1a, ***pecka*** 7, ***głaz*** np. 14, ***skała*** np. 14.

⊛ D.K. wyróżnia się dużą wielkością pośród innych i jest *olbrzymi* 1a, 14, *ogromny* 1a, c, 15, 20, *wielki* 1a, d, 6, 10, 16, 18, *wielki jak budynek* 4, *nöwikszi* 1a; ma „nadzwyczajne rozmiary" Sych SGKasz 1/214.

Diabeł zwykle pozostawiał na nim swe ślady: „znaki szponów diabelskich" 18, *łapy djobelskie* 1a, d, *palce z pazurami* 1a, d, *kopyto od nogi i pazury od ręki* 7, „ślady kopyta końskiego i koźlęcego" 12, „rękę Boruty" 1c, odbicie ręki diabła 24, „odcisk łańcucha, którym go [kamień] djabeł opasał [aby go przenieść]" 5, „odcisk stopy" 21, por. 27, „ślady koguciej nóżki" 22, *slod dupe* 23, por. 26, „rysy twarzy" diabła 25.

× Zgromadzony materiał przynosi informacje nie o pochodzeniu D.K. w ogóle, →kamień, ale o tym, skąd wziął się w konkretnym miejscu.

D.K. niósł diabeł, aby użyć go jako narzędzia do zburzenia kościoła/klasztoru 1; zamku 11; aby nim *rozwalić młyn* 9, 10, zniszczyć osiedle ludzkie 12, zniszczyć

uzdrawiający zdrój 14, zatkać dziurę, przez którą *buchała* woda 15, zastawić bramę w Gdańsku, żeby ludzie nie mogli iść na odpust 13.

Czasem diabeł chciał użyć D.K. jako materiału, aby w zamian za czyjąś duszę zbudować most 3b–d, 4, 6, albo coś innego 5. Kiedy indziej chodziło o zbudowanie młyna, w którym diabli mieli mleć dusze zbójników 7, kościoła, by obrócić go na karczmę 8A, zamku 3a. Zdarzało się też, że diabeł oszukany nosił K. nie wiedząc, że kościół buduje 8A. W większości przypadków diabeł nie osiągnął celu i musiał porzucić kamień, gdyż zapiał kogut lub zaczęły bić dzwony na Anioł Pański 1b; sporad. inaczej 6, 12, 19, 20.

⊡ Funkcjonuje sporadycznie odnotowane wierzenie, że D.K. sprowadzają nieszczęście na tych, którzy chcą ich do czegoś użyć 5, dlatego wyjątkowo chyba są używane do budowy 10, np. kościoła 8B. Jeden z K., których użyto do budowy kościoła, „krwawi się" 8B. Takich D.K. nie można nawet ruszyć z miejsca 17.

△ D.K. znajduje się na ogół poza miejscami zamieszkania człowieka, często na miejscach uznawanych za „obce" lub „graniczne", zwłaszcza w wodzie lub jej pobliżu np. 12, 15; na górze lub innym wzniesieniu np. 16, 18; w lesie np. 11; na polu np. 1c, d; na innych terenach „obcych" lub granicznych: np. na miedzy 3c; sporad. w murze kościoła 8B. Sporad. „Koło tego kamienia po dziś dzień podobno straszy diabeł" 1a.

DOKUMENTACJA

PODANIA, LEGENDY I ZAPISY WIERZEŃ

1 – Gdy pieje kogut / biją dzwony / nadchodzi północ diabeł porzuca kamień, który niósł, by zburzyć kościół/klasztor i pozostawia na tym kamieniu swe ślady.

a. *Koło tego kamienia po dziś dzień podobno straszy djabeł.* Or L 1932/42; ... *wielki kamień* ... Sim Gad 114, Or L 1938/124; ... *wielgi kamiéń* ... Udz ŚKrak 40; ... *za nöwikszïm kam*^{n}*jeniem.* Lud 1965/271; ... *kilka stosów kamieni dużych polnych* ... K 22 Łęcz 6; ... *ogromny* ... *olbrzymi kamień* ... K 45 Gór 534; ... *kamień* ... K 53 Lit 8, nadto war.: Krz PBL nr 5011.

b. *Z djablim kamieniem, zwanym Stoc, pod Odargowem w pow. puckim, łączy się podanie o diable, który chciał nim zburzyć klasztor benedyktynek w Żarnowcu, w czym mu jednak przeszkodziły poranne dzwony odzywające się z wieży na Anioł Pański.* Sych SGKasz 1/215, nadto war.: Krz PBL nr 5011.

c. [Boruta chciał kościół w Tumie rozwalić.] ... *ręka Boruty w kamieniu na wieży to była tak wysoko, że wielgi chłop nie mógł dostać, a tera ta ręka diabelska się opuszcza ciągle,* ... Grodz Łęcz 33; [Boruta chciał obalić kościół.] ... *I do ty pory jeszcze som te* ^{u}*odciski tych jego paliców i ramie się całe* ^{u}*odcisło jego, to w tym kaminiu jest dobrze widać.* LL 1962/1–2/74, nadto war.: Krz PBL nr 5011.

d. *Na polach lezy u nos wielgi kamiéń, co go niós djeboł na kościół w Szczyrycu, jak go budowali. Ale go nie doniós, bo kogut zapioł po pónocy, i djeboł musioł kamiéń puścić. Po obu stronach tego kamiénio widoć łapy djobelskie, jak ten kamień trzymoł.* Udz ŚKrak 33; ... *ogromny kamień palce z pazurami od ręki djobelski.* Udz ŚKrak 40, nadto war.: Krz PBL nr 5011.

2 – [Diabeł buduje most.] *Właśnie wtedy gdy piał kur, diabeł leciał nad kościołem z olbrzymim głazem. Wściekły go puścił, a głaz runął tuż pod kościołem do wody. Widać na nim jeszcze odcisk kopyta, a kamienna wyspa w jeziorze, to część tego mostu.* Lud 1965/301.

3 – Gdy pieje kogut diabeł porzuca kamień, który niósł, by zbudować zamek/most [= zdobyć duszę].

a. *Raz założył się djabel z chłopem, że do północy materyał na zamek przysposobi i zamek na Babiéj górze wymuruje.* ... *djabeł miał przynieść jeszcze tylko jeden kamień,*

a zamek stałby już w całéj swéj okazałości. Na szczęście chłopa jednak właśnie wtenczas, kiedy djabeł niósł ów kamień, zapiał kur na północ. Rozgniéwany djabeł rzucił ten kamień na stojący już zamek tak silnie, iż ten natychmiast się rozwalił. ZWAK 1881/215, podob. Sych SGKasz 1/215, nadto war.: Krz PBL nr 1098.

b. *To było w Chmielnie, ale jü sõ låta temüe, jak jeden g"esp"edürz så zaożył z diabłem wiatünek, że "an to jezoro przeorzï kámieniami, co be me tõ drõgõ m"ögle jezdzec.* Lud 1965/272, nadto war.: Krz PBL nr 1098.

c. Na miedzy granicznej ... był ... kamień, upuszczony przez djabła, który dla pozyskania duszy dziedzica wojnickiego, miał przez jedną noc wybudować most na jeziorze. Wisła 1895/479, nadto war.: Krz PBL nr 1098.

d. Kiedyś gdy zbudowano w Gardnie kościół, założył się diabeł z pastorem, że zbuduje w ciągu jednej nocy, aż do pierwszego piania koguta most z Gardny do Rowów. ... Diabeł nosił kamienie z daleka i rzucał je do jeziora. Kiedy pastor widział, że budowa mostu zbliża się do końca, a do świtu jeszcze daleko, zabrał od gospodyni koguta, zapalił lampę, kogut zapiał i diabeł przegrał swój zakład. Lud 1965/301, podob. Wisła 1901/336, nadto war.: Krz PBL nr 1098.

4 – [Pewna dziewczyna była zaręczona z diabłem. Ojciec młodej kazał, żeby diabeł zbudował most na Niemnie.] Wnet w nocy zrobiła się ogromna burza, zewsząd kamienie lecieć poczęły i już prawie był przy końcu roboty [diabeł], gdy tymczasem cały dwór był na gorącej modlitwie, bo wszyscy byli o zdradzie diabelskiej przekonani. Wysłuchał P. Bóg ich modlitwy i zesłał srogie pioruny, które zniweczyły robotę i robotników pobiły ... Mówił mi jeden człowiek, który widział z lewej strony Niemna o 5 wiorst od brzegu kamień tak wielki jak budynek, którego i diabli unieść nie mogli, lecz go po ziemi kocili i dziś nawet rów jest, czyli ślad tego kocenia. Miał ten kamień być ostatnim do mostu. K 53 Lit 419.

5 – Przy drodze ze Świątnik do Dębłowa w pow. gnieźnieńskim jest kamień, którego pewien kmieć chciał użyć do budowy. Nie mogąc go poruszyć pomimo wysiłków, zawołał, że musi go mieć, choćby miał za to duszę zapisać djabłu. W tej chwili djabeł zjawił się przed kmieciem i obiecał mu pomoc. Żona, dowiedziawszy się o tym, modląc się, wyszła na spotkanie djabła, który ujrzawszy ją, wrócił i klnąc, rzucił kamień na ziemię. Na kamieniu znaczny jest odcisk łańcucha, którym go djabeł opasał. Późniejsi dziedzice Dębłowa zwozili kilka razy kamień ten na podwórze swoje, ale spadało na nich zaraz tyle nieszczęść, że odwozili go na miejsce, gdzie go djabeł był rzucił. Wisła 1895/480.

6 – Z dwóch stron tego mostu leżą dwa wielkie kamienie, pozostałe od dawnéj tamy. O nich to więc utrzymuje się podanie, że kiedy Twardowski kazał tu szatanowi most stawiać, ten ostatni, widząc wchodzącego kmotra swego do sławnej karczmy Rzym, z radości takowe kamienie upuścił. K 18 Kiel 216.

7 – *Handowni, kiedy po lasach było kupa zbóników, stawiali debli na Girovej młyn, coby mlyć dusze tych zbóników. Usz mieli wszecko gotove, jyny chybiało jim młyńskiego kamiynia. Naśli se tyn kamiyń w Bystrym Potoku. Była to strasznie ciyjszko pecka i ni mógli ji uniyść. Posłali ros po nióm jednego barzo mocnego debła. Tyn deboł sieł po tóm peckym, ale ni móg ji chnet nójść i dłógo chodził po potoku za nióm. Asz naostatku jóm naszeł. Wźón se jóm na głowym, wbił do ni całe pazury i szeł szniom kole Olecki. Były usz ze trzi godziny po północy i deboł sze okropnie uwijoł, bo sze boł, iże kohót zaspiywo a un musi sze poros skryć do piekła, bo o tym ciasie usz debli, aji wszecki strasidła nie szmióm chodzić. Tósz tyn deboł tesz strasznie stóm peckóm lecioł. Usz był przi kamiyniorzowej izbie, co tam wedla bywoł, dy ftym kohót kamiyniorzów zaspiywoł. Deboł straśnie zaklón, kopnół nogóm do tego kamiynia, asz sze zajiskrziło i uciyk do piekła. Tam debli go tak zbili zato, asz zdechnół, ale teras kamiynia usz ni mógli skludzić, bo żodyn go ni móg uniyść. Musieli przestać stawiać młyn, a dusze zbóników smażić, zamiast w Girowej młyć. Kamiyń zasz, do dziśka zostoł na Olecce i znać na nim kopyto od nogi i pazury od ręki. Zasz dziura w Girowej tesz została i teras tam ćarownice bywajum.* Or L 1928/11.

8 A – Diabeł wprowadzony w błąd buduje z kamieni kościół zamiast karczmy.

Boruta kościół w Turnie chciał na karczmę obrócić i kamienie na budowę nosił z Witaszewiczek, ale ksiądz się pośpieszył i kościół poświęcił ... Kamienie chmurami niósł i jak kurak

po dwunastej zapiał, to na złość chłopom rzucał kamienie tam, gdzie Walew i Miroszewice i Kamianka i Karłów. Grodz Łęcz 32–33; *Boruta nosił kamienie na kościół w Tumie dwa razy. Drugi raz nie zdążył, bo kogut zapiał i kamienie mu upadły w Sławęcinie i góra z tych kamieni się zrobiła ...* Grodz Łęcz 32; *... dziewczyna mu* [Borucie] *świciała, jak mogła, że budują karczmę i Boruta znosił kamienie. Jak się dowiedział, że to nie karczma będzie, a kościół, to chciał go przewrócić i ślady jego pazurów wyciśnięte w kamieniu są na wieży do dziś.* Grodz Łęcz 33.

8 B – Diabeł buduje z kamieni kościół na środku jeziora.

O wyspie na jeziorze Gardeńskim krąży kilka podań. ... Pewien człowiek zapisał duszę djabłu, jeśli wzniesie w środku jeziora kościół, nim kur zapieje. Gdy kościół był już gotowiusieńki aż do drzwi, których jeszcze brakowało, zapiał chytry owczarz, by swego zlęknionego pana wybawić z nieszczęścia. Głupi djabeł myśli, że to pieje kur rzeczywisty, wali natychmiast budowę i ciska kamienie na brzeg jeziora. Mieszkańcy wsi Rowu wzięli te kamienie do budowy kościoła u siebie, dlatego jeden kamień nad wejściem do kościoła krwawi się. Wisła 1901/336.

9 – [Młynarz przechytrzył diabła.] *Diaboł zaklął siarczyście, chycił kamień i ciepnął go na młyn. Od tego czasu tam ten kamień leży.* Sim Gad 115.

10 – *Umówiły sie wszystkie diobły z piekła, że rozwalą ten młyn. ... Wzieni wielki kamień, ale taki wielgachny i już, już mieli go ciepnąć na ten młyn, a tu naroz jedna wybiła i kokot zapioł! Tak sie wściekli, że puścili ten kamień i uciekli nazod do piekła. Ludzie se ten kamień potym rozłupali i pobudowali z niego sporo, a na pamiątka tego wydarzenio dali zrobić takiego kokota z blachy.* Sim Gad 115.

11 – [Diabeł/diabli chcieli zburzyć zamek kamieniami; gdy nadeszła północ, porzucili je w lesie.] Or L 1932/42, podob. Lud 1899/129.

12 – Duży kamień znajdujący się przy przystani na jez. Gardnie został przeniesiony przez diabła z wyspy w celu zniszczenia Gardny Wielkiej. Lecz silna wiara mieszkańców zmusiła go do porzucenia kamienia przy przystani. Na kamieniu odbiły się ślady kopyta końskiego i koźlęcego. LL 1960/4–5/35.

13 – Kamieniem przy Częstkowie w pow. kartuskim *zaměřál djábeł zastavic Vësoką brómą ve Gdańsku, żebë lëże ńi moglë jic na odpust súątégo Domėńika*, jednak musiał odstąpić od zamiaru, gdy zapiały pierwsze koguty. Sych SGKasz 1/215.

14 – [Rany rycerza obmyte wodą ze zdroju na polecenie Matki Bożej zagoiły się, a rycerz żył.] I odtąd zaczęła się szerzyć sława cudownego zdroju i cześć dla Najświętszej Panienki Uzdrowienia Chorych ... Zaniepokojony tym – jak podaje legenda – szatan postanowił zdrój zniszczyć, przywalić olbrzymim głazem. Z dalekich gór porwał skałę i niosąc przez najwyższe szczyty, już zbliżał się do źródła, ale strzegła je Królowa Krynickich Zdrojów. Kur zapiał ... A diabelski kamień do dziś można oglądać w drodze na szczyt Jaworzyny. Legenda przytoczona w „Historii leśnego sanktuarium Matki Bożej Królowej Zdrojów Krynickich Uzdrowienie Chorych", umieszczonej przy tymże sanktuarium na Górze Parkowej w Krynicy-Zdroju.

15 – [Diabły robią jezioro. Z jamy buchnęła woda, która mogła zalać całą okolicę.] *Ale ze tego nie chciał Twardowski, to jeden z diabłów skocył do Karpackiech Gorow, porwał tam ogromny kamień i zatkał jem wywiercone dziure, przes chtóre biła do gory woda. I tera jesce kamień ten widać niedaleko Czechowskiego stawu.* LL 1960/2–3/84.

16 – *Na wiérzchołku ty góry był kamiń wielgi, ze go ledwie pastérze rusyli z miejsca i na dół spuścili. Ale ile razy ucynili, zawse w nocy wynosiuł djeboł kamień napowrót na wiérzchołek. To powtarzało się tak długo, jaz chłopi wykuli krzyz na tym kamieniu. Odtąd juz go djeboł nie rusył.* Lud 1930/104, ts. Udz ŚKrak 35.

17 – Na dowód panowania złego ducha w tej górze, utrzymują powszechnie, że, ile razy ludzie kusili się o zrzucenie kamienia przyciskającego wchód do zapadłego zamku, i na dzień go odwalali, tyle razy wrzucony w dół kamień złe niewidzialne w nocy na górę wtaczało. K 28 Maz 324.

18 – Te trzy kościoły stawiali aniołowie. Co do Kotłowskiego, miano go początkowo stawiać na Jéżowéj górze pod Biskupicami, ale w nocy anieli poznosili kamienie na górę, na któréj dziś stoji. Diabli chcieli budować gdzieindziéj, a anieli gdzieindziéj. Co diabli kamienie naznosili, to aniołowie im porozrzucali i swoje budowali. Diabli nie mogąc sobie z aniołami

poradzić, wzięli kamień wielki, co miał aniołom służyć za fundament, unieśli go i ze złością rzucili na inną górę; na tym kamieniu pozostały znaki szponów diabelskich. K 10 Poz 137.

19 – *Jeden stolm* ['wielkolud'] *wzoł na bâtuk* (na batog, laskę) *taki wielgi kâm* (kamień) *a puscił jen w ógrod; trzista puntow* (funtów) *ten kâm ważił; a wzę ten kâm w rąką, a pôlce sę jednak do znânio jesz* (*a palce jeszcze można rozpoznać*). K 39 Pom 430–431.

20 – Przypisują Twardowskiemu nadto, że przeniósł o 2 mile ogromny kamień pod Czerwińskiem wielkości skały wawelskiéj. K 5 Krak 23.

21 – W Chełmnie w pow. szamotulskim jest na wzgórzu kamień z odciskiem stopy. Kamień ten, według podania, był przyniesiony przez diabła. Wisła 1895/479.

22 – Naznaczył on [diabeł] „djabelski kamień" w Koźminie. Widoczne są na nim wyraźne ślady koguciej nóżki. Wisła 1903/565.

23 – [Diabeł budował most przez jezioro.] *Na kâminiu co ᵘedpᵘeczïwył estuł słod jegᵘe dupe. Ten mᵘeże kᵘyżdy soubie ᵘebezdrzec a te kâmienie tyż.* Lud 1965/271.

24 – *Pewnego razu troje siurków rodzice wysłali do kościoła do Purdy. One jednak poszli do lasu, tam był taki duży głaz i zaczęli na nim grać w karti.* [Wraz z nimi grał jakiś obcy młodzieniec i oni wygrywali. Jak było Podniesienie w Kościele, oni uklękli.] *Wtedi ten młodzieniec poziedział: wasze szczęście, a moje nieszczęście i uderził ręko o kanień i na nim zostało odbicie jego ręki. A to był diabeł. I teraz ten ślad jest, a kiedy w niedziele zwon·i zwonio, to ten kanień obraca się naokoło.* Szyf MiW 102.

25 – [Legenda o kamieniu w murze klasztoru bernardynów w Ostrzeszowie.] Żył w klasztorze młody mnich odznaczający się szczególną pobożnością. Drażniło to szatana i postanowił go skusić. ... Po trzykroć nawiedzał szatan cichą celę klasztorną, gdzie świątobliwy mnich długie godziny spędzał na modlitwie i po trzykroć próby jego były daremne. Gdy opuszczał trzeci raz mury klasztorne, mnich prysnął na szatana wodą święconą – zły duch rzucił się do ucieczki. Uciekając szybko przez kręte krużganki klasztoru potknął się i padł twarzą na kamień, a rysy jego twarzy odbiły się na kamieniu i pozostały tam na wieki. Or L 1927/55.

26 – Nawet kształt nadaje nieraz diabeł kamieniom. W Puzdrowie *nad Łączną drogą stoji djâbli kam*, który swym wyglądem przypomina *ševeck'i stółk*. Według podania *kam ten vësezął djâbeł* uwiązany doń przez pewnego księdza za to, że przeszkadzał mu w drodze do chorego. Sych SGKasz 1/215.

27 – Wreszcie rzekł [diabeł w czasie egzorcyzmów do proboszcza:] „Przestałem dręczyć tę kobietę, jakem kobold, będziesz miał pamiątkę." A odwróciwszy się tyłem, uderzył krzywą nogą w kamień przed kościołem i odcisnął na nim ślad swej na pół zwierzęcej stopy. Bieg Lecz 210.

BIBLIOGRAFIA: Mosz Kul 5/520; Wört Hoff 4/1403, 6/402, 1593.

→BOŻE STOPKI, KAMIEŃ, STRZAŁKA PIORUNOWA

Małgorzata Brzozowska

BOŻE STOPKI

Wstęp. Eksplikacja: Nazwy i wygląd. Pochodzenie i lokalizacja. Funkcja i użytek. Zakazy. **Dokumentacja**: Legendy, podania i zapisy wierzeń. **Bibliografia**.

Boże stopki to kamienie, na których Chrystus, Matka Boska lub święci pozostawili swe ślady – zwykle odciski stóp, dłoni lub jakichś przedmiotów. W przeciwieństwie do →diabelskiego kamienia, Boże stopki uważa się za święte i dobre dla człowieka.

= ⊛ Synonimy ***Bożych stopek*** precyzują bliżej, co widać na kamieniu (*stopa, ślad, ślad koła, wanienka...*) i/lub czyj ślad na nim pozostał: ***stopka Matki Bożej*** 1, ***stopka królowej Jadwigi*** 14, ***wanienka Matki Bożej*** 1, 8, ***kamień ze stopką*** 3B, ***kamień ze śladą*** 6; ***kamień Matki Boskiej*** 3, 4, ***kamień św. Wojciecha*** 1, 8, ***kamień św. Onufrego*** 1, 12; wtórnie pojawiają się też: ***stopki osiołka*** 3C, ***kamień z kozią stopką*** 3C; funkcję kamienia oddaje nazwa: ***ołtarz*** 13.

× △ Podania i legendy mówią o pochodzeniu śladów na tych kamieniach. Ślady te powstały w następujący sposób: (a) Matka Boska potknęła się o kamień i przewróciła się; na kamieniu zostały odciski Jej stopy, kolana i dłoni 3A; (b) Matka Boska przechodziła i pozostawiła na kamieniu swój ślad 3B; albo objawiła się na kamieniu i pozostały na nim ślady Jej stóp 3D; (c) na kamieniu odbiły się stopki osiołka, gdy Matka Boża uciekała na nim do Egiptu 3C; (d) św. Wojciech nauczał na kamieniu i pozostało na nim odbicie stóp, pastorału i paciorków świętego 2A, berła, książki, czapki świętego i liczb od 1 do 4 2A; (e) wóz, którym św. Wojciech jechał nawracać pogan, zawadził o kamień i wywrócił się, a na kamieniu pozostał ślad koła wozu 2B.

■ B.S. pełnią funkcję kultową. Nazywa się je wprost *ołtarzami* 13, składa się na nich różne ofiary 8, 10, 11, przy nich odbywa się modlitwy 3B, D, uczty religijne 11, ku nim odbywa się procesje 7, 9; bywają wmurowane w ołtarz kościelny 3D, 12, w ścianę kościoła 14, znajdują się w pobliżu kościoła lub klasztoru 2A, 4. Są często podstawą krzyża 2A, 4.

♣ B.S. przypisuje się często właściwości lecznicze, np. 3D, proch z nich bywa lekarstwem na febrę 2B, różne przedmioty, a zwłaszcza liście paproci potarte o te kamienie mają zdolności uzdrawiające 5, czasem lecznicze własności ma rosa zebrana w zagłębieniu B.S. (głównie do leczenia oczu) Szczep Podl 20. Nadto B.S. mogą sprowadzać deszcz 6, →deszcz.

● Zakazy. Częsty jest lęk przed naruszeniem lub zniszczeniem B.S., „bo stanie się nieszczęście" 15. Opowiadają też, że kiedyś taki kamień nie dał się zabrać z miejsca 2A.

DOKUMENTACJA

LEGENDY, PODANIA I ZAPISY WIERZEŃ

1 – Lud okoliczny nadawał kamieniom z rytem ludzkiej stopy lub trzewika nazwę „Boża stopka". ... Bardzo wymowna jest wielowiekowa trwałość nazwy „Boża stopka", przekazywana z pokolenia na pokolenie. Podobne nazwy noszą do dzisiaj inne kamienie z wykuciami, na przykład kamień w Zawadach k. Garwolina, zwany jest „Stopka Matki Bożej", zaś kamień w miejscowości Wrząca Warecka nazywa się „Wanienka Matki Bożej". Spotyka się też nazwy kamieni, które odnoszą się do postaci świętych, jak np. kamień św. Wojciecha, św. Onufrego itp. Szczep Podl 19.

2 A – Na kamieniu, na którym św. Wojciech głosił kazanie, widać: a. ślad stopy świętego, (pastorał i paciorki), b. berło, książkę, czapkę ...

a. W lesie, gdzie Pałuczanie jeżdżą, jest kamień ze stopą ludzką; ma to być odcisk stopy św. Wojciecha. Podobnyż kamień znajduje się pod miasteczkiem Mieściskami, który, gdy go chciano przewieść do katedry Gnieźnieńskiej, nie dał się ruszyć z miejsca; w cudownem tém miejscu postawiono tedy kościółek, w którém odpust bywa na św. Wojciech. Kamień

zaś Wilkowyski nie uznał nas wcale godnymi cudu; gdyż w r. 1858 przy okazyi naprawy mostu na gościńcu Chabrowsko-Kamienieckim, pozwolił się zabrać pruskiemu Fiskusowi na podkładkę pod most; a tak, za przykładem swego świętego, dał się Prusakom umęczyć. K 11 Poz 6; war.: *Na tym to kaminiu, tak niesie podanie, św. Łojciech* [Wojciech] *głosił kozania. Do dziś dnia znać na nim stopy świentygo Łojciecha, pastorół i pociórki. ... Opowiadają, iż po śmierci św. menczynnika chcieli wierni, aby ów kamiń leżoł bliżej ciała św. Łojciecha. Przeto kozano zrobić podczas cinszki zimy wielkie, mocne, żelazne sanie, włożono na nie ów wielki głaz i wieziono go do Gnizna. Lecz na łonce, o dwieście kroków odległej, sanie uwięzły w trzęsawisku i do dzisiejszego dnia stoi ów kamiń na tym włośnie miejscu. Na pierwotnym zaś miejscu kaminia, dzisiaj wznosi się pikny kościółek pod wezwaniem „Opatrzności Boski".* Or L 1928/160.

b. Pod Budziejewem jest kamień, który wciąż wrasta w ziemię. Mówią, że św. Wojciech głosił z niego słowo Boże i odcisnął na nim berło swoje, książkę, czapkę i liczby od 1 do 4. Wisła 1895/478.

2 B – Według *powieści* miejscowéj, święty Wojciech jechał z Gniezna na Strzelno do Prus w zamiarze nawrócenia pogan. Na polach Strzelińskich nieostrożny woźnica wjechał kołem jedném na ogromny kamień i wywrócił pojazd. Na pamiątkę tego zdarzenia wyciśniony został na kamieniu na zawsze ślad koła. Kamień ten sprowadzono późniéj na miejsce, w którém się dziś znajduje. Dotychczas okoliczny lud wiejski ma kamień ten w największém poszanowaniu i przyznaje mu własność lekarską. Pociera go nożami lub innemi narzędziami żelaznemi, zbiera starannie utarty proch, pije go w wodzie jako lekarstwo na febry, i bywa częstokroć uzdrawianym, albowiem wiara uzdrowiła go. K 4 Kuj 265.

3 A – Na kamieniu, o który potknęła się Matka Boska, widać ślad jej stopy, kolanka i palców.

Jak Matka Boska sła do Dobrego, po tem piachu pod Brzozojicą, tak się zmęcyła, ze się o ten kamień potknęna i upadła. To jak się podnosiła i jak ręką sperła się, to wsystko odcisnęno się: i stópki, i kolanko, i wsystkie paluski od ręki, jakby w glinie. Wisła 1902/128.

3 B – Na kamieniu, po którym przeszła Matka Boska, widać ślad jej stopy.

Okoliczna ludność nazywa ten kamień [w Zawadach] „kamieniem ze stopką". Według miejscowych podań jest to ślad Matki Bożej, która kiedyś tędy przechodziła. Przy kamieniu tym postawiony jest wysoki drewniany krzyż. Jest to też miejsce wioskowej modlitwy. Szczep Podl 10.

3 C – Na kamieniu widać ślad *stopki osiołka*, na którym Matka Boska uciekała do Egiptu.

Kamień ten [w Cyganówce] nazywany jest przez okoliczną ludność „wielkim kamieniem ze stopkami". Istnieje też przekonanie, że są to „stopki osiołka, gdy Matka Boża uciekała do Egiptu". Spotkałem się też z lokalną nazwą „kamień z kozią stopką". Szczep Podl 10.

3 D – Na kamieniu, na którym objawiła się Matka Boska zostają ślady jej stóp.

[Kamień z wykutymi stopami w Łazówku koło Sterdyni] stanowi podstawę ołtarza w świątyni w Łazówku, która jest znanym sanktuarium Maryjnym. Zastanawiającą jest rzeczą, że kościół pobudowano tu nad kamieniem z wykutymi stopami, na wzgórzu odległym wówczas od większych skupisk ludzkich. ... Tradycja ... głosi, że około 400 lat temu, właścicielka majątku Łazów, w towarzystwie innych osób ze swojego dworu, udała się na spacer do pobliskiego lasu. W lesie tym, na polanie położonej na wzgórzu, zobaczyła Matkę Bożą stojącą na znajdującym się tam olbrzymim kamieniu. Matka Boża miała wyrazić pragnienie, aby dziedziczka nadal tu przychodziła. Gdy widzenie znikło na kamieniu pozostały ślady stóp Matki Bożej. Wieść o tym widzeniu rozeszła się szybko po całej okolicy. Ludność zaczęła się tu gromadzić na modlitwę. W krótkim czasie miejscowy dziedzic Łazowa pobudował tu kościółek, a „w dużym ołtarzu postawionym na owym kamieniu, umieszczono obraz Matki Bożej Pocieszenia" ... z kamieniem tym wiązało się przekonanie ludności o jego właściwościach leczniczych. Szczep Podl 8.

4 – Na kamieniu objawia się Matka Boska i poleca zbudowanie w tym miejscu kościoła.

O parę tysięcy kroków na południe znajduje się wioska Wymyślin, a w niej klasztor ks. bernardynów i kościół słynny cudowną statuetką Matki Boskiej. Około r. 1480 w tym miejscu, gdzie dziś furta klasztorna, istniał znacznej wielkości kamień tym się odznaczający, że we wszystkich jego częściach, w każdym nadłamanym zeń kawałku, całkowite krzyże widzieć można było. Na owym tedy kamieniu pastuszkowie dojrzeli nadprzyrodzone światło, a jednemu z nich N. Panienka, widomie okazawszy się, powiedziała, że miejsce to synowi jej jest nader miłe i chce, aby w nim zakonnicy we dnie i w nocy bożą chwałę głosili. Więc postawiono tam krzyż dębowy, do którego wierni pobożnie się schodząc, ulgi w chorobie doznawali. W r. 1495 niejakiemu Janowi z Powiedziska (Pobiedziska w pow. poznańskim), ciężką chorobą złożonemu, podczas gorącej o zdrowie modlitwy jawi się Matka Boża i religijną pielgrzymkę nakazuje do owego miejsca. Pełen wiary Jan, uzdrowiony, wybiera się w dziękczynną podróż, szuka i znajduje ów kamień, a przy nim krzyż prosty. To go odczarowywa; zaczyna wątpić o ważności miejsca, ale Matka Najśw. w objawieniu powtórnym nie tylko Jana utwierdza w zachwianej wierze, ale rozkazuje, by poszedł do właściciela dóbr i zobowiązał go kościółek na jej cześć postawić. Wskutek tego dziedzic, kasztelan kruszwicki Kościelecki, postawił kościół (1495), a żona jego ozdobiła go statuetką Bogarodzicy. K 41 Maz 6.

5 – W roku 1968, w drugi dzień Zielonych Świątek, w głębokim lesie ludzie ustawiali się w długi ogonek, aby móc potrzeć ... [książeczki do nabożeństwa, różańce itd.] o kamień z „Bożą stopką". Potrzeć jedyny raz w roku i napić się wody z cudownego źródełka. Jeszcze nie tak dawno pocierano o kamień nie różne przedmiociki, ale jedynie listki paproci. Do niczego innego, tylko do takich listków przywierała moc przeciwko chorobom, dolegliwościom, a także czarom. Kot Podg 62–63.

6 – [Kamień „ze śladą" we wsi Turów.] Z kamieniem tym związane było przeświadczenie ludności, że „gdy go ktoś ze zbytków lub złości wywrócił, to kamień ten sprowadzał deszcz. Więc, gdy deszczu było za dużo, biegli do kamienia, napowrót stawili i panowała znów pogoda". Szczep Podl 4.

7 – [Kamień we wsi Czerwonka Grochowska.] Kamień ten [tzw. Boża stopka] służy jako miejsce kultu. W czasie dorocznego obrzędu poświęcenia pól przy kamieniu tym miejscowa ludność przygotowuje jeden z procesyjnych ołtarzy. Szczep Podl 12.

8 – W niektóre święta ludność gromadzi się tłumnie na wspólną modlitwę przy tych kamieniach. I tak na przykład, w miejscowości Wrząca Warecka dniem takiej modlitwy jest święto Maryjne 8 września. Wtedy to na kamieniu zwanym „Wanienką Matki Bożej" ludność stawia zapalone świece i wodą przemywa oczy. Przy kamieniu św. Wojciecha w Budziejowie, gdzie wybudowano też kaplicę, ludność gromadzi się na modlitwę w dniu drugiego kwietnia. Szczep Podl 21.

9 – Zachowały się też elementy procesji do kamienia z wykuciami. Przykładem jest procesja w pierwszym dniu Świąt Wielkanocnych na miejsce kamienia w okolicach Kołbieli. ... Procesja ta odbywa się i w naszych czasach [II poł. XX w.], a uroczystość nosi starodawną lokalną nazwę „joście" [tj. jedzenie Mosz Kul 2/249]. Szczep Podl 21.

10 – Zdarza się, że do dzisiaj na kamieniach z wykuciami składane są swego rodzaju ofiary. I tak właśnie w czasie uroczystości o nazwie „joście" ludność przynosiła ze sobą trochę świątecznego jadła wielkanocnego oraz pieniądze i składała je na owym kamieniu. ... jeszcze w dniu 27 lipca 1983 r. na kamieniu ze „stopką Matki Bożej" w Zawadach k. Garwolina zastałem ... złożone kłosy zżętego zboża i kwiaty. Szczep Podl 21.

11 – Dowiadujemy się, że na „specjalnych" kamieniach kładziono dary w postaci chleba, lnu ewentualnie obrazków świętych czy „specjalnych" krzyżyków. Że mają one „specjalną" siłę. Niektórzy informatorzy odprawiają opisy nabożeństw odprawianych przez baców na „specjalnym" kamieniu oraz o uczcie, to jest wspólnym zjedzeniu „rosolnego albo wędzonego barana – po odbyciu modłów". Baz Tatr 95.

12 – Również w Łaskarzewie kaplica św. Onufrego usytuowana jest przy kamieniu kultowym. B. Gierlach tak o tym pisał: „W miejscowym kościele z XIX wieku znajduje

się kamień, dzisiaj częściowo wbudowany w ołtarz, zwany kamieniem św. Onufrego". Szczep Podl 20.

13 – Kamienie z wykuciami nazywane są *ołtarzami*. M. Kowalczyk stwierdza: „Niektóre z tych kamieni jeszcze do dzisiaj lud nazywa ołtarzami. Nie zachowały się jednak wiadomości, komu i jakie ofiary na nich składano." Szczep Podl 20.

14 – Są też przypadki, że kamienie z wykuciami wmurowane są w ściany kościołów, jak na przykład „stopka królowej Jadwigi" w kościele OO. Karmelitów na Piasku w Krakowie. Szczep Podl 20.

15 – Daje się zauważyć u okolicznej ludności pewien lęk przed ich [Bożych stopek] naruszeniem lub zniszczeniem. ... Na przykład kamieniarz nie chciał rozbić kamienia w miejscowości Wrząca Warecka, gdyż obawiał się, że sprowadzi na siebie nieszczęście. Szczep Podl 21.

BIBLIOGRAFIA: Baruch Maksymilian, *Boże stopki. Archeologia i folklor z wyżłobionymi śladami stóp*, Warszawa 1907; Dudyński Ks., *O stopach ludzkich wyrytych na kamieniach*, „Kurier Poznański" 1883 nr 118; Jarecki Wł., *Cztery podania. Skąd się wziął wilk na świecie, o wróblu i śmieciuszce, o ucieczce Matki Boskiej, o kamieniu ze śladami Matki Boskiej*, Wisła 1902/126; Kluk Krzysztof, *Rzeczy kopalnych osobliwie zdatniejszych szukanie, poznanie i zażycie*, t. 2 *O kamieniach w powszechności, o kleynotach, kruszcach, ich kopaniu i o górnictwie z figurami*, Warszawa 1802, s. 115–117; Koehler Klemens, *Przyczynek do kwestyi wyrytych stóp na kamieniach*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego" 1895, 413–420; Lok . . . i, *Zabytek przeszłości (cześć oddawana kamieniowi we wsi Wrząca Warecka)*, „Gazeta Krakowska" 1899 nr 236; Mosz Kul 2/518; Slav Mif 220; *Stopka królowej Jadwigi w Krakowie*, „Przyjaciel Domowy" 1868, s. 9. „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne" 1894, nr 1 i 2; Szczepańczuk Zbigniew, *Zabytkowe kamienie z wykuciami na terenie diecezji siedleckiej czyli podlaskiej*, Świdnica 1990.

→KAMIEŃ, DIABELSKI KAMIEŃ.

Małgorzata Brzozowska

SKAMIENIAŁOŚĆ

Wstęp. Eksplikacja: Nazwy. Opozycje. Zamiana w kamień karą za przestępstwo. Skutek. Sposoby „odkamieniania". Wygląd: podobieństwo, wielkość, barwa. Zachowanie. Obiekt. Lokalizacja.
Dokumentacja: Zamówienia. Pieśni. Bajki i baśnie. Podania i legendy. **Bibliografia.**

Skamieniałość to taki →kamień, który z wyglądu przypomina człowieka, rzadziej zwierzę lub przedmiot, i o którym lud wierzy, że powstał w wyniku zamiany człowieka, zwierzęcia, przedmiotu – w kamień. Wierzenie to znajduje swój wyraz prawie wyłącznie w licznych podaniach i legendach oraz w baśniach i to nie tylko polskich.

Przekonanie to funkcjonuje na tle mediacyjnej symboliki kamienia, szczególnie zaś powszechnych (indyjskich, europejskich, afrykańskich) wierzeń o tym, że kamień postawiony w pobliżu miejsca pochówku uspokaja i przywiązuje do miejsca duszę zmarłego, staje się jego siedzibą El Trak 213–215, Gąss Mit 76. Wierzenie to ma bardzo archaiczne korzenie, sięgające „Metamorfoz" Owidiusza, w których zamianie w kamień uległa za karę Niobe po stracie dzieci (ks. 6), a także Letea, zbyt dumna ze swej urody, Olen oraz Propetydy za obrazę Wenus (ks. 10). Przypomnieć warto też biblijną żonę Lota, zamienioną w słup soli za odwrócenie się i spojrzenie na ginące Sodomę i Gomorę Rodz. 19, 26; Mdr. 10, 7.

= Nazwę skamieniałość wprowadzamy sztucznie dla wyróżnienia opisywanego kamienia spośród innych w nawiązaniu do czasowników *skamienieć* np. 2, 3, 6–8, 15a, b, 19a, 22, 23a, d, f, 24, 25, 26a, b, d, 27, 29; *zakamienieć* 1. W polszczyźnie ludowej nie ma na wyróżnany przedmiot osobnej nazwy. Nazywa się go →***kamieniem*** powsz.; →***głazem*** 19d, 21a, 23e, 26b; →***skałą*** 21a. Z rzadka nosi nazwy nawiązujące do tradycji biblijnej – ***solowy słup*** 19a. Wiele S. ma swoje nazwy własne, np. ***Baby***, ***Pielgrzym*** Red.

↔ S. jest przeciwstawiana istocie żywej (człowiekowi). Przeciwstawienie to opiera się na braku lub obecności cech takich, jak: zdolność poruszania się, np. 13, 15, 19c, 22, 26a, c; *moc* (siła), np. 1; ogólnie pojęte życie np. 1, 16, 18a, 23. Skamieniali ludzie zachowują jednak świadomość np. 13.

× Zamiana w K. ludzi, zwierząt i przedmiotów następuje w pewnych szczególnych okolicznościach w wyniku ingerencji sił nadprzyrodzonych i jest karą za złamanie powszechnie obowiązujących praw; dotyczy to: (a) przestępstw przeciwko życiu takich, jak: rzucenie siekierą w brata 16; pragnienie śmierci dzieci 5; zabójstwo i samobójstwo 17a; poszczucie psami żebraka proszącego o jałmużnę 24a; okazanie pogardy dla chleba 25; wyrządzenie komuś krzywdy 24 lub spowodowanie czyjejś śmierci 17; (b) przestępstw przeciwko Bogu lub rzeczom świętym, takich, jak: pragnienie zabicia Pana Jezusa i Jego towarzyszy 18a; *wyzywanie na Boga* 18c; lekceważenie słów Pana Jezusa i wyśmiewanie Go 18c; niedowiarstwo i obrazę św. Walentego 4; sporad. *obrażenie utopców* 20; znieważenie księdza wiozącego Najświętszy Sakrament 18b, modlitwy i nabożeństwa 21b, krzyża 18d; nieuszanowanie dnia świętego lub modlitwy, zwłaszcza: pracę w dzień święty 14; lub nakazanie komuś pracy w dzień święty 14; nieuszanowanie modlitwy 21; nieposłuszeństwo 19, zwłaszcza wobec Pana Jezusa 19c, Boga 19a, rodziców 23, por. w baśniach magicznych kamienieją oglądający się za siebie rycerze idący na zaklętą górę po zaczarowane przedmioty 8; w baśniach wyjawienie wiedzy o przyszłości 9; (c) przestępstw przeciwko człowiekowi, takich jak: nieposłuszeństwo, zwłaszcza: nieposłuszeństwo dzieci wobec rodziców 23, nieposłuszeństwo zwierząt wobec człowieka 26; lenistwo i/lub opieszałość 15; przeszkadzanie świętemu 18e; (d) dominacji negatywnych cech charakteru: w legendzie w K. zostaje zamieniony niepokorny pielgrzym 27, a w baśni wróżka zamienia dziewczęta w K., gdyż przeważa w nich złość nad cnotą 13.

W baśniach w K. zamieniają siły nadprzyrodzone lub czarownice, aby zwyciężyć swego przeciwnika 10. Powodują to rzucone czary lub użycie otrzymanego od czarownicy przedmiotu: kija lub zaczarowanej wody 10.

⊟ W Poznańskiem skamienienie bywa rezultatem: uderzenia →pioruna 18c, 21a; lub gromu 18b, 21b. Najczęściej zamiana w K. miała się dokonać wskutek klątwy 18b, e, 23, nadto NKPP kląć 7; skutek taki miały przekleństwa następujące: *Bodaj (Żebyś) skamieniał(a)* 1, 7, 15a, 23a, 24a, 26a, d; nadto: Bieg Lecz 35, K 48 Ta–Rz 317; *Skamieniejcie!* 22; *A zebyśta się obrócili w kaminie!* 15c, por. 15b, 26c; *bodaj byłam skamieniała* 3; *„niechby się w kamień przemieniła"* 28; *Zebyś sie kamieniem stał* NKPP kamień 1; *„Bodajbym był stał się kamieniem"* 17b; *lepiej bym się kamieniem stał* Krzyż Kuj 1/86; *niech się stanie w kamień* 18b. Skamienienie może być spowodowane przez czary 9, 10, 11, 13.

W Poznańskiem wierzono, że człowiek może sam siebie zamienić w kamień 28, por. 3.

W K. może – wedle legend – zamienić się chleb, którego odmawia się żebrakowi Krz PBL nr 751A.

● Sposoby „odkamieniania". W bajkach, baśniach, podaniach i legendach zaklętych w K. przywracają do pierwotnej postaci na kilka sposobów: (a) przez skropienie wodą: żywą, zaczarowaną, żółtą lub święconą 8, albo przez wylanie łez na S. 9; (b) przez skropienie krwią dziecka 9, 10 lub zaczarowanego konia 9; (c) przez uderzenie gałązką 10; (d) jedna z legend o zamku w Muszynie zapowiada, że gdy brylantowy pierścień zsunie się z palca skamieniałego chłopca „rycerze odkamienieją, staną pod dowództwem chłopca, połączą się ze «śpiącym wojskiem w Tatrach», stoczą okrutną walkę z Moskalami i odbiorą Polskę" 29. Przeświadczenie o możliwości odklęcia S. potwierdza derywat „odkamienieć" 29.

⊛ S. wykazuje podobieństwo do różnych osób i przedmiotów.

K. zachowują często kształty człowieka i przedmiotów, z których powstały. Dlatego S. np. „wyobraża niby człowieka niosącego wodę w kubłach" 15a, jest „niby zmartwiała jakaś postać człowieka, z kromką chleba w ręku" 21a, „ma niby postać kobiety z dzbanem w ręku, u której nóg leży pies" 23e, „wyraźnie rozróżnić można konie, wóz i siedzącego w nim woźnicę" 18c, „kształtu przypominającego jakoby jeźdźca na koniu" 24b, „podobny do konia" 14, „podobny do dachu budynku jakiegoś" 24a, „w kształcie dachu" 26b, „podobny do nagrobka" 23a. *Na tïm kamʲenie miałe bec widzec te spice, które to dzewcza wiąⁿzło* 23b, widać na kamieniu dwa krzyże 17a, [ręce, nogi, głowę] 18b.

Wielkość. Taki K. jest zazwyczaj duży 23b, 25, 26a, b, wielki 16, *olbrzimi* 16; często nazywa się go z tego powodu →skałą lub →głazem; małe K. tego rodzaju spotyka się rzadko i tylko razem z dużymi 24a, 25.

Barwa. Rzad. *biały* 15c, 18a, 21a; czerwonawy 23a.

■ W szczególnych przypadkach S. może się poruszać: według podania kieleckiego ukarany za pychę pielgrzym zamieniony w K. dąży ku szczytowi góry, dokąd dojdzie w dniu sądu ostatecznego 27, a skamieniali dziecko i chrzestni rozłączają się i łączą razem 15c.

♦ Nie daje się podzielić 18d, 23a, K. *rozstrzelony* zrasta się 18b. K. nie daje się przenieść na inne miejsce, spada z wozu i/lub wraca tam, skąd go zabrano 18b, 21a.

△ S. znajduje się zazwyczaj na miejscach uważanych za graniczne lub obce człowiekowi, zwłaszcza na szczycie lub stoku góry 18c, 26b, 27; w pobliżu drogi lub na/przy drodze: 17b, 18b, 26a; pod wsią 23b lub na jej granicy 23a, 24a, 28; w wodzie 16 lub na brzegu 20; *w lesie* 11, 24b; *w wielkim borze* 15c; *na polu* 21a, 25; „na folwarku" 23e; przy bramie pałacu 13. Według przekazów są to miejsca, na których popełniono wykroczenie np. 5.

DOKUMENTACJA

ZAMÓWIENIA

1 – [Zamówienie wrzodu:] *Jest tu taki wrzód, co ma siedem głów, ... żeby zginoł – zakamienioł, mocy ni mioł.* Etnl 1989 Bilg 145.

2 – [*Zamowa* od wszystkich chorób:] ... *nie zamowiam to mocu, bosku mocu, Pana Jezusa, Matki Boskiej, wszystkich świntych dopomocu, żebyś skamieniał.* Pęk Bilg 235.

PIEŚNI

3 – *Bodaj byłam skamieniała, nim sie w tobie zakochała.* TN Deszkowice 1978.

4 – *Panny mu sia* [św. Walentemu] *dziwowali, Tak do siebzie przemoziali: Że to nie jest Walanty świanty, Chyba jaki duch przeklanty. Gdy te słowa przemoziali, W kamnienie sia łobrocali.* Stef WarmPś 3/106.

5 – [Żona kazała mężowi pomordować jego dzieci. On tego nie zrobił.] *Zóna, razona mąza słowami, biegnie do góry w rynce z nozami, jak tylko na schód drugi przybyła, i w słup kamienny sie przemieniła. Ludzie sie ześli, na cud patrzyli, zamiast kobiyty, to kamień zdjyli. Bóg ji tak zrobił na ukoranie i za złe z dziećmi postępowanie.* Stoin Żyw 33, podob. Nyr Kar 290.

6 – [Matka nie pozwoliła Jankowi i Mani kochać się. Najpierw umiera Janek, później Mania.] *Na Jankowym grobie wyrosła lelija, A na Marysinem biała konwalija. Gdy sie Mani matka o tem dowiedziała, Wzieła sierp do ręki, kwiaty pozrzynała. Gdy ich pozrzynała, krew się strugą lała, Co za serce miała, że nie skamieniała.* TN Niedrzwica Kościelna 1983.

7 – *Spod tego gaju, spod zielonego, z kamienia woda leci, moja jedyna, moja kochana w ciemnej komorze leży. Oj, jeźlić lezy, a o mnie myśli, bodajże zdrowa wstała; oj, jeźlić leży, o inszym myśli, bodajże skamieniała.* K 40 MazP 184.

BAJKI I BAŚNIE

8 – Synowie/bracia/... kamienieją, gdy podczas wyprawy po *żywą wodę* odwracają się do tyłu; powracają do życia pokropieni *żywą/święconą/żółtą wodą*.

[Trzej synowie wyruszają kolejno po wodę żywą dla chorego ojca lub zmarłej matki; dwaj starsi kamienieją, najmłodszy pokonawszy strachy i pokusy dociera do źródła, zabraną wodą ożywia braci i leczy (wskrzesza) chorego (zmarłego) ojca (matkę).] Krz PBL nr 551, war.: tamże; nadto: [Królewna (księżniczka) ożywia braci i rycerzy, którzy skamienieli odwracając się do tyłu, wodą otrzymaną na szczycie góry od gadającego ptaka.] Cisz Krak 111; [wodą święconą] Cisz Krak 113; [wodą żółtą] Kap Baj 246–258, podob. TN Bychawka 1962.

9 – Sługa stopniowo kamienieje za wyjawienie tajemnicy o przyszłości; powraca do życia pokropiony krwią/łzami.

[Sługa, który z podsłuchanej rozmowy ptaków lub istot demonicznych dowiedział się, jak zapobiec nieszczęściu oraz że wyjawienie tajemnicy grozi mu skamienieniem do kolan, do piersi i całkowitym, dotyka śpiącej żony pana, poczytany za zdrajcę usprawiedliwia swój postępek i kamienieje; zazwyczaj ratuje on pana trzykrotnie i po wyjaśnieniu każdego postępku stopniowo zamienia się w kamień. Skamieniały ożywa po skropieniu go krwią dziecka bohatera albo dzięki lekarstwu, które trzeba przywieźć z daleka.] Krz PBL nr 516, nadto K 51 Sa–Kr 226, 229, K 46 Ka–S 512, [ożywienie łzami królewny] K 14 Poz 370, por. [odkamienienie królewicza i jego dworu krwią zaczarowanego konia] TN Bychawka 1962.

10 – Bracia kamienieją pod wpływem czarów; powracają do życia dzięki magicznym przedmiotom albo pokropieni krwią.

[Chłopcy wyruszają na poszukiwanie ojca albo mówiącego ptaka, lub żywej wody, pod wpływem czarów zamieniają się w marmurowe słupy i dzięki siostrze, która od wróżki otrzymała magiczne przedmioty, odzyskują postać ludzką.] Krz PBL nr 707; podob. [bracia-bliźniacy, z których jeden pod wpływem czarów kamienieje, drugi zaś przywraca mu życie grożąc czarownicy] MAAE 1908/265 [albo smarując kamień krwią swego dziecka] TN Bychawka 1962.

11 – *Jaśko się obejzał za siebie ... Kwiat zgas, a Jasiek zapomniał, kto on i gdzie mieska i po co tu przyseł. Złe duchy zamieniły go w wielgi kamień. I po dzisia je w lesie ten kamień, stoi juz tak długo i ceka na takiego, co go uwolni w ta noc świętojańska.* LL 1960/2–3/48.

12 – [W miasteczku] *wszyscy ludzie, jak był jarmak i sie bili w ręce, gdy kupowali krowy i wszyscy staneli kamieniami.* Lud 1899/171, nadto war.: Krz PBL nr 300.

13 – *Wy zaś, moście panie – rzekła do dwóch sióstr Pulcheryi wróżka – ponieważ zamiast cnoty pełne złości jesteście, staniecie się statuami, ale jednak pod postacią kamieni, w które się obrócicie, rozumu waszego nie utracicie. Będziecie przy bramie pałacu siostry waszej stały,*

karę zaś tę dlatego wkładam na was, abyście na szczęście siostry waszej ustawicznie patrzały. Kap Baj 172.

PODANIA I LEGENDY

14 – Zamiana w kamień za pracę w święto.

[Za polowanie w święto jeździec został zamieniony w kamień podobny do konia.] K 10 Poz 139; nadto Wisła 1895/481; podob. [za kopanie ziemniaków] Sych SGKasz 2/127; [za grabienie siana] K 3 Kuj 34; [za szycie butów w Wielkanoc] Na każdą zaś Wielkanoc daje się pod tym kamieniem słyszeć pianie koguta i stuk młota – widocznie pod ziemią potępieniec za swe grzechy pokutuje. K 53 Lit 419; [za nakazywanie orki w Wielkanoc] Lud 1896/211; por. [owczarz, który pracował w święto, przeklął miasto, które znikło, a owczarz z żoną zamienili się w kamienie] K 11 Poz 16.

15 – Zamiana w kamień za lenistwo i opieszałość.

a. [Głaz, który przypomina] człowieka niosącego wodę w kubłach, ma to być leniwa dziewka wysłana po wodę, którą zniecierpliwiona jéj gospodyni zaklęła wyrazami: *Bodaj ta dziewucha skamieniała!* K 3 Kuj 34, nadto K 15 Poz 51.

b. Niektóre sopleńce w kamiennych jaskiniach, albo śpiczaste na skałach czubki, nazywa lud weselem karzełków, które jakimś czarem obróciły się w kamienie, gdy po ślubie wracały ze swego kościółka, albo przy biesiadzie tańczyły. K 15 Poz 191; [Wesele obrócone w kamień. Wesele długo nie wracało z kościoła] ... jedna *gyespyedëńi są rozgyeŕa ji řekła: „A, żebë są lepė to veselė v kańeńe ɣebrócëło!" V tim no całė veselė, z'ańeńiło so v k'ańeńe na droze. K"eńe skańeńałë ji lëże skańeńelë.* Sych SGKasz 2/127, nadto LL 1964/4–6/90.

c. [*Krzesnowie* nie wracali z kościoła aż do zmierzchu.] *W pewny chwili ... rozgniewany ojciec dzieciока ... zawołał na cały głos – A zebyśta się obrócili w kaminie! Jak zawołał tak sie i stało. W wielkim borze krzesnowie i dzieciok obrócili się w biołe kaminie. Od tego casu kaminie te, jak zywe, rozłuncajum się i łuncum razem.* LL 1962/1–2/60.

16 – *To w Kadinach za Fromborkiem to w wodzie, w Zalewie, jest taki zielgi kanień. To mózio, co b'iło dwu braci takich zielgich ludziów – wielkoludów. To łoni jak się pokłócili i jeden rzucił siekiero, to jako kanień taki olbrzimi leżi do dziś dzień tam.* Szyf MiW 134.

17 – Zamiana w kamień z żalu i rozpaczy.

a. [Strzelec podczas polowania zastrzelił narzeczoną.] Z rozpaczy zastrzelił siebie, a w miejscu tem powstał kamień z dwoma krzyżami. Jeszcze teraz słychać tam niekiedy płacz i narzekanie wśród ciszy nocnej. Or L 1928/163.

b. [Wódz Turków widząc, ile jego wojska zginęło w walce, powiedział:] *„Bodajbym był pierwej stał się kamieniem, niżelim to porobił" ... I nagle stał się kamieniem on i żona jego, i do tego czasu stoją ... przy gościńcu krakowskim ...* Wisła 1887/145–146.

18 – Zamiana w kamień za: a. chęć zabicia Pana Jezusa; b. brak szacunku dla Pana Jezusa (Najświętszego Sakramentu); c. *wyzywanie* na Boga; d. brak szacunku dla krzyża; e. przeszkadzanie świętym.

a. *Kiedy P. Jezus szedł ze swymi uczniami, napadło go wojsko, chcąc go zabić wraz ze wszystkimi. Za to skarał ich P. Jezus, przemieniając ich w białe kamienie.* ZWAK 1883/68.

b. [Ludzie bawiący się w karczmie nie ukorzyli się przed Najświętszym Sakramentem, z którym ksiądz jechał do chorego; ksiądz przeklął karczmę.] K 15 Poz 51, K 5 Krak 48; [Widać na kamieniu ręce, nogi, głowy.] *Jak go chcieli rozstrzyłoć, to łón sie znowu zrós.* Or L 1928/161; ... *Potym go* [kamień] *chcieli wziąć do Prachnowa i już go mieli na takich klocach, ale jym nie chciał tak iść, wijnc te chłopy zaczyni klonć i tyn kamin jym spod i już tyż tam został.* Or L 1928/161; podob. Gdy się ksiądz od karczmy kilka kroków oddalił, usłyszał silny grzmot. Gdy się obrócił, by zobaczyć co się stało, zobaczył zamiast karczmy wielki kamień. Grom uderzył w karczmę i zamienił ją w jednym momencie w kamień. Obok kamienia martwego, stoi dziś piękna, zdrowa brzoza. Or L 1928/162; ... *jechoł ksiundz do chorygó, a jechoł tyż tum samum drógóm graf szwedzki, a dyszcz lol, jak z wymborka i błyskało. Mówił tedy graf do kuczera, żeby sie nie zatrzymał przed ksiundzem. Mówił tedy ksiundz: „niech sie stanie w kamień" i tak się tyż stało i jeszcze do dziś dnia tam leży.* Or L 1928/163.

c. [Hrabina] *wyzywała tedy na Boga, że toki dyszcz pado, to tyż skoroł jom, bo piorun trzasnął w briczkę i stoła się w kamień i tak stojić będzie do końca świata.* Or L 1928/163; *Chrystus Pan ... spotkał wieśniaka, który chciał wózkiem, zaprzężonym parą koni, objechać Tatry w koło. Pan Jezus rzekł mu: – Ależ człowieku! nie dokażesz tego, szkoda twego trudu, góry są zbyt strome, abyś mógł parą koni wyjechać. Chłop, wyśmiawszy się z Niego, pojechał. Gdy już był z powrotem niedaleko miejsca z którego wyjechał, mając jedną tylko górę jeszcze do przebycia, spotkał znowu Chrystusa Pana, który mu powtórzył wyrzeczone poprzednio słowa. Chłop, rozgniewawszy się, rzekł: – Co ty dziadu wiés! nie miésáj sie w cudze sprawy! Ledwie domówił tych słów i wyciągnął rękę, aby batem zmusić konie do raźniejszej jazdy w górę, z wozem i końmi skamieniał. Dotąd podobno pokazują w Tatrach kamień, w którym wyraźnie rozróżnić można konie, wóz i siedzącego w nim woźnicę.* ZWAK 1889/37.

d. *We Wóniejscu jest „żyd pod Bożą-męką" (krzyżem) co poszedł na swoją potrzebę, w kamień obrócony. W tym kamieniu jest pięć dziur, co chcieli ten kamień roztrzelić, ale się nie dał.* K 10 Poz 17, K 15 Poz 51.

e. Opowiadano o wężach, które przeszkadzały św. Wojciechowi, za co zaklęte zostały w kamień. Bar ŚrodP 420, por. K 23 Kal 222.

19 – Zamiana w kamień za nieposłuszeństwo wobec Boga.

a. *Kiedy wyszedł Lot ze swojo żono i z synem chyba z Sodomy i Gomory, co było palone miasto, dwa miasta, ogniem. To Pan Bóg zapowiadał przecież, że zostano zniszczone i powiedział im, abyście sie nie oglundali. Ale zawsze to kóbita, ściekawiło jo, jak sie óbejrzała, tak skaminiała. Prawdopodobnie, że do dziś jest, że można óglądać, tak twierdzo. Jeżeli Bóg dał zakaz, to nie wolno.* TN Gorajec 1984; *Chtoś sie obrócił w ten kamień, tylko nie wiem kto, ... Solowym słupem sie ten stał, cy to z rozkazu Bozégo. To słup solowy sie stał z tego człowieka.* TN Ulan Majorat 1984.

b. *Mówio* – [człowiek] – *w kamiń sie ubrócił ... Za nieposłuszeństwo.* TN Zamch 1984.

c. *Kiedy matka zmarła i przyszła du dziecka, i Pan Jezus jo wypuściuł i późni kazał ji wrócić na te i na te gódzine. A "ona troszke spóźniła. Ji niby w póstaci jest – kamienia. ... Że nie na ten czas przyszła. ... Bóg* [ją] *zamienił.* Etnl 1989 Bilg 141.

d. Lud opowiada, iż dany głaz [człekokształtny] powstał z żywej ongiś kobiety czy mężczyzny albo z obojga razem, obróconych w kamień za jakiś ciężki występek, którego się dopuścili. Mosz Kul 2/518.

20 – Zamiana w kamień za lekceważenie sił nadprzyrodzonych.

A szoł z nami tyż jeden mądrala, kery sie niczego nie boł i pado – pierońskie jancykrysty te utopce. Aż tu cało horda utopców na niego napadła, a chichrają sie, a furczą i wleką go do stawu. Chopy sie przelękli i uciekli a ten mądrala został wciągnięty do stawu. ... Rano baba jego tam przyszła a na brzegu stoi chłop – kamień. Baba się rozbeczała, ale chopa już odmienić w człowieka nie mogła. Sim Gad 69–70.

21 – Zamiana w kamień za brak szacunku dla modlitwy.

a. [Na polu] sterczy duża biała skała, niby zmartwiała jakaś postać człowieka, z kromką chleba w ręku. Ma to być pasterz, który ... nie wierząc w ludu pacierze i modły, zbywał je śmiechem i drwinkami. ... rozkruszył go [chleb] dłonią o skałę chcąc lekkomyślnie spożyć go w czasie modlitwy gromady, zagrzmiało nagle w powietrzu i piorun weń uderzył, a pasterz zaraz obrócił się w kamień; (inni wyrażają się: w szkielet skamieniał). ... kapłan w ornacie i z krzyżem zbliżył się na czele gminy do kościotrupa i po trzykroć głaz martwy święconą pokropiwszy wodą, bryłę tę, jak należy, przenieść i położyć kazał na smętarzu. ... w nocy ... głaz ów stamtąd zniknął ... w głuche znów swéj pustyni uszedł milczenie. K 10 Poz 127.

b. W jednym momencie spadł ostry grom na karczmę i zamienił ją, z całą załogą hulającą [wyśmiewającą się z idących w niedzielę do kościoła, przeszkadzającą modlącym się i nie mającą szacunku dla dzwonów bijących na Przemienienie Pańskie] w niej, w wielki kamień. Or L 1928/162.

c. *Pewien chłop chciał sobie podjeść przed nabożeństwem ...; bierze więc chleb ... i zaczyna krajać; zaledwie odkroił, postrzega, że tak część odkrojona, jak i cały chleb zmieniły się w kamień.* K 51 Sa–Kr 67.

22 – [Bryły kamieni lub skały] *Są to zaklęte wozy siana, wozy obciążone worami, drzewem, itp., zaklęte przez woźnicę, który nie mógł z grząskiej ziemi wybrnąć z niemi. „Skamieniejcie!" – zawołał rozsierdzony* ... Wisła 1901/335.

23 – Zamiana w kamień za nieposłuszeństwo wobec rodziców.

a. Na miedzy Bagdadu i Wyrzyska, na wzgórzu leży kamień czerwonawy, podobny do nagrobka. [Matka i córka zbierały w lesie poziomki.] Matka zabłądziła, i zniecierpliwiona nieobecnością córki, zawołała: „Bodajbyś skamieniała!" W tej samej chwili, córka stojąca właśnie na wzgórzu, skamieniała. Kamienia tego nie podobna rozsadzić. Wisła 1895/477.

b. *Kole Niezabszewa stoi düzï kam^{j}eń. Tam jedna dzewcza pasło gą^{n}se. Ta nie słuchała i matka m^{u}ewiła, żebe sa w kam^{j}eń ^{u}ebrucyła. ... Na tïm kam^{j}enie miałe bec widzec te spice, które to dzewcza wię^{n}zło.* Lud 1965/253.

c. [Pochodzenie kamieni:] *A to jakieś tam klątwe ... ojciec na syna ... rzucił, żeby sie w kamień wszysko obróciło* ... TN Krasiczyn 1985.

d. W dawnych czasach, jak matka powiedziała na dziecko, żeby skamieniało – to i skamieniało. ZWAK 1878/145.

e. *Na folwarku przy miasteczku tém stoji kamień pionowy. Głaz ten ma niby postać kobiety z dzbanem w ręku, u której nóg leży pies. Ma to być córka zaklęta w kamień przez matkę, i służy za ostrzeżenie, by się lud chronił od używania obelżywych wyrazów i klątw, bo go dotknie pomsta Boża.* K 23 Kal 28.

f. *Jeszcze babcia moja, że nieraz żeśmy byli niegrzeczne, to mówili – „Cie Bozia skarze i w kamień sie ubrócisz." ... A co to bedzie? – „A no skamieniejesz i już ni bedziesz chodził pu ziemi."* Etnl 1989 Bilg 141.

g. Dziewka pokłóciła się z matką, tak że gdy ją matka zaklęła, dziewka obróciła się w kamień. K 51 Sa–Kr 79.

24 – Zamiana w kamień za krzywdzenie biednych.

a. [Za nieudzielenie jałmużny i poszczucie psami żebraka:] Na granicy Czempina i Piechanina leżał do niedawna kamień, podobny do dachu budynku jakiegoś. Wokoło były rozsiane drobniejsze kamienie. Był to zamek skamieniały, i poddani pana zamku skamienieli wskutek czarów żebraka, wyszczutego psami z dziedzińca zamkowego. Kamienie owe lud omijał ze strachem. Obecnie usunięto je z pola, a największy rozsadzono. Wisła 1895/479; war.: [Zamiana w kamień pana i jego karety.] TN Krasiczyn 1985.

b. [W lesie pod Chotyłowem jest] kamień kształtu przypominającego jakoby jeźdźca na koniu. Ma to być jakiś wielki pan i okrutnik, którego jedna z pokrzywdzonych przezeń ofiar zaklęła słowami: bodajeś skamieniał! K 33 Chel 6.

25 – Zamiana w kamień za brak szacunku dla chleba.

Jest na polu duży kamień, otoczony drobniejszemi. Jest to pasterz z owcami. Skamieniał on za to, że nie chcąc jeść chleba suchego, rzucił go owcom. Wisła 1895/480.

26 – Ludzie i zwierzęta zamienione w kamień za nieposłuszeństwo.

a. Przy drodze ze Złotowa do Łobżenicy jest kamień duży, którego rozsadzić niepodobna. Jest to dziedzic na koniu; pan, rozgniewany uporem konia, zawołał był w złości: „Bodajbyś skamieniał!" Przekleństwo spełniło się. Wisła 1895/478.

b. Na Kobylej Górze w Chronowie, znajduje się duży głaz w kształcie dachu. ... była to niegdyś zagroda, która zamieniła się w kamień, wraz ze wszystkimi mieszkańcami w chwili, gdy dziewczyna, stale kopana przy dojeniu przez krowę, wyrzekła słowa: „byś skamieniała". Na jednej stronie widać jakieś tajemnicze napisy, o których lud mówi, że jeśli je kto przeczyta, wówczas zagroda powróci do dawnego stanu. Or L 1932/42.

c. [Owce były nieposłuszne pasterzowi, wchodziły w szkodę.] *Röz pastůř są r'ozgųeřił ji zaklǫł: „Ų́übësa j' ačëgųe, ž'ebësta są lep'ė v k'ařeńe 'ųebröca jak tak l'åtåta!" V nim są vš̈estkųe v k'ařeńe z'ařeńiło, bëdło ji ųevce. Ta třöda kařeńi ješ ʒis tam je ůiʒec.* Sych SGKasz 2/127, ts. LL 1964/4–6/90.

d. Legenda o kobiecie, która skamieniała. *W gorący dzień kobieta doiła krowę. Gdy ta oganiała się przed muchami i kopnięciem wytrąciła skopiec z rąk kobiety, wówczas kobieta*

z gniewem zawołała: „żebyś skamieniała!" I tak się stało, lecz nie tylko krowa skamieniała, ale równocześnie także kobieta razem z chatą. Or L 1935/144.

27 – Zamiana w kamień za pychę.

Zdumienie ogarnęło wszystkich i mówili między sobą: Jak-że świętym musi być ten pielgrzym, kiedy aż dzwony same brzmią ku jego chlubie! – A on: „Jeszcze – by też!" rzekł – myśląc zapewne, że większego niż takie godzien uczczenia. Ale pycha jego ukaraną została; w téj chwili skamieniał, i za pokutę ciągnie się z wolna na klęczkach ku św. Krzyżowi. Podróż jego wraz z pokutą trwać ma do dnia sądnego, kiedy wreszcie stanie na wierzchołku Góry. K 20 Rad 271.

28 – Samozaklęcie się w kamień.

Nierzadko człowiek sam na własne życzenie zostaje zamieniony w kamień. Szczególnie młode panny *wolą obrócëc są v kam*, aniżeli, zmuszone, wyjść za chłopca, którego nie kochają. Także martwe przedmioty zamieniają się w kamień. Sych SGKasz 2/127, por. Krz PBL nr 949; podob. *A we wóniejskiej granicy jest dziedziczka przemieniona w kamień ze swemi pieskami dwoma za to, że kłóciła się z Jeżerzycką panią o granicę blisko mostu i uparła się, że: niechby się w kamień przemieniła, że to jest jéji granica.* K 10 Poz 17.

29 – *Ma się znajdować w tem zamczysku dwoje skamieniałych dzieci: chłopczyk i dziewczynka. Chłopczyk ma na palcu pierścień, wysadzany brylantami, dziewczynka zaś paciorki z pereł. W ogromnej sali, do której prowadzą żelazne drzwi ... jest „zaklęte wojsko". Gdy w niedzielę palmową podczas procesyi ksiądz trzy razy uderzy krzyżem w główne drzwi kościoła, obróci się nieco pierścień chłopca, otwierają się żelazne drzwi, zaklęci rycerze odzyskują mowę, zasiadają do stołu, pełnego najwykwintniejszych potraw i ucztują, w czem usługuje im owa dzieweczka w perłowych paciorkach. Uczta trwa dość krótko; po niedzieli palmowej znowu wszystko kamienieje. Tak powtarza się co roku, dopóki „pierścień brylantowy" chłopcu skamieniałemu nie zsunie się z palca. Gdy to nastąpi, rycerze odkamienieją, staną pod dowództwem chłopca, połączą się ze „śpiącem wojskiem w Tatrach", stoczą okrutną walkę z Moskalami i odbiorą Polskę. Wtedy owa dziewczynka ofiaruje każdemu rycerzowi jedną perłę na pamiątkę wybawienia ojczyzny.* Lud 1908/248.

BIBLIOGRAFIA: Chev Dic 3/382–383; De Vries Dic 444; K l u k Krzysztof, *Rzeczy kopalnych osobliwie zdatniejszych szukanie, poznanie i zażycie*, t. 2 *O kamieniach w powszechności, o kleynotach, kruszcach, ich kopaniu i o górnictwie z figurami*, Warszawa 1802, s. 106–114, 118–120; *Ludzie obróceni w kamień*, „Opiekun Domowy" 1865, s. 352; M a z u r k i e w i c z Malgorzata, *Kamień człekokształtny czyli życie ukarane*, PSL 1987/1–4/74–77; Mosz Kul 2/518–520; Osin Slow 1/94; S. L., *Ludzie obróceni w kamień. Podania*, „Pismo dla ludu" 1845, s. 145–146; Wört Hoff 8/419–427.

→GŁAZ, KAMIEŃ, SKAŁA.

Małgorzata Brzozowska

GŁAZ

Wstęp. Eksplikacja: Nazwy. Rodzaje głazów. Opozycje. Pochodzenie. Wygląd: wielkość, znaki na głazie. Właściwości. Zachowania. Przeżycia. Użytek. Lokalizacja.
Dokumentacja: Pieśni pogrzebowe. Pieśni żołnierskie. Baśnie. Podania i legendy. Zapis wierzeń. Relacje potoczne. **Bibliografia**.

Powszechnie *głazem* nazywa się duży kamień. Dlatego charakterystyki głazu i kamienia są w wielu miejscach podobne lub nawet wspólne, →kamień.

= Nazwa stpol. ***głaz*** jest wywodzona od ie. rdzenia **gel-* 'okrągły, kulisty', jej polskie derywaty to stpol. *głaźny* 'gładki; sprytny' i *niegłaźny* 'niewygodny, wyboisty'. Pierwotne znaczenie nazwy to 'kula' i 'kamień'. Vas ES 1/409–410, por. SI SE 1/288–289. Powszechnie: ***kamień***, zwłaszcza duży 3, 12; często ***skała*** np. K 45 Gór 533, ***kamieniszcze*** Sych SGKasz 2/128 oraz warianty słowotwórcze nazwy podstawowej – ***głaza*** Sych SGKasz 1/323, ***głazisko*** Baz Tatr 94.

⇓ Wyróżniane są różne G. ze względu na umiejscowienie, np. G. *grobowy* 1, G. *podwodny* zw. *rafą* Wisła 1892/507, i ze względu na rodzaj kamienia, np. G. *granitowy* Grodz Łęcz 9, G. *alabastrowy* PSL 1971/3/144.

↔ G. jest przeciwstawiany w o s k o w i na zasadzie twardy : miękki 2.

× Pochodzenie G. jest podobne do pochodzenia kamienia. G. powstał wskutek zamiany weń ludzi, zwierząt, przedmiotów, jak →skamieniałość. G. *rośnie* jak →kamień. G. został przyniesiony przez diabła, jak →diabelski kamień.

❁ Powszechnie mówią, że G. jest *d u ż y* 12, *w i e l k i* (*wielgi*) 4, 7, 9, 11, *o g r o m n y* 3, 6, *okropny* 11c, *p o t ę ż n y* 13. Rzadko wspomina się o jego podobieństwie do kuli (na co wskazuje etymologia) 6. Czasem widać na nim ś l a d y stóp świętych, →Boże stopki.

○ Cechy – wspólne z →kamieniem – są wyrażane w porównaniach: *c i ę ż k i jak głaz* 13, *z i m n y jak głaz* 5, NKPP zimny 2 także 5, *samotna jak głaz* Stoin Żyw 283, lub presuponowane zwykle w zestawieniu cech człowieka z G.: t w a r d y: *Choćby serce jak wosk, skamienieje na głaz* 2. Twardość i zimno G. metaforycznie oznaczają jego nieczułość (zob. też niżej).

■ W normalnych warunkach G. n i e d z i a ł a, jest m a r t w y: fraz. [dzieci] *martwe jak głazy* Nyr Kar 274, nie mówi: fraz. *milczy jak głaz* NKPP milczeć 13b i nie rusza się np. Szew Niech 213. Popchnięty – *toczy się* 3.

♥ G. jest n i e c z u ł y i niewrażliwy, co jest wyrażone w porównaniach lub presuponowane zwykle w zestawieniu człowieka z G.: np. Szew Niech 213, *serca podobne do głazów* 5.

♣ Na G. składano o f i a r y, używano G. jako o ł t a r z y 11. G. może być narzędziem walki: np. smok rzuca G. w szałas juhasów 4, dziewica zabija G. tura 6. Jest też narzędziem magicznym: np. po wieczerzy wigilijnej uderzają trzy razy piętą w G., aby nie robiły się nagniotki Wisła 1902/370.

△ G. jest najczęściej na miejscach granicznych lub poza miejscami zamieszkanymi przez człowieka, zwłaszcza na g r o b i e – np. *głaz grobowy* 1; w w o d z i e lub w jej pobliżu, np. G. podwodny – *rafa*; na polu np. 12. Metaf. G. na sercu: *spadnie wreszcie z serca głaz* Szew Niech 741.

Na G. zjawiała się pokutująca para kochanków 7. Wierzono, że pod G. jest oś, dookoła której obraca się ziemia 8, a pod G. przy polnych drogach są skarby 10. O jednym z G. opowiadano, że był pod nim diabeł 9.

DOKUMENTACJA

PIEŚNI POGRZEBOWE

1 – *Żegnam was mili przyjaciele, mnie czas pod głaz grobowy ściele gdy śmiertelne oczy wieczny sen zamroczy – bije trzecia godzina.* K 22 Łęcz 41.

PIEŚNI ŻOŁNIERSKIE

2 – Serce kamienieje *na głaz.*

Choćby serce jak wosk, Skamienieje na głaz. Szew Niech 584.

BAŚNIE

3 – [Chłopiec schodził z zaczarowanej góry.] *Kiedy już był niedaleko, posłyszał z przerażeniem, że toczy się teraz jakiś ogromny głaz, który ich oboje może zamienić w miazgę. ... kiedy huk toczącego się kamienia jest tuż, tuż, młodzieniec staje jak wryty i odwraca się.* LL 1960/2–3/91.

4 – *Drugą noc juhasi spali z owcami. W nocy przysed smok ogromny i wielgi głaz niósł, rucił go w sałas i zawołał: Daleś mnie, mas i tobie.* Baz Tatr 102.

5 – [Przekleństwo Perkunasa:] Przeklinam was okrutnicy za niewinnie przelaną krew! Żeście mieli serca podobne do głazów, w dwa zimne głazy zamieniam was na wieki. LL 1960/2–3/90.

PODANIA I LEGENDY

6 – Dziewica, [stojąc na skale] głazem uderza dzikiego wołu i tur na miejscu ginie. Wdzięczny [za ratunek] wojownik za małżonkę ją pojął, od niéj ta skała nazwana, u wierzchołku któréj leży dotąd kamień ogromny podobieństwo do kuli mający. K 18 Kiel 28.

7 – [Dusze pokutujące zjawiały się jako postacie ludzkie, np.] para kochanków na wielkim głazie koło wsi Parkowo. Kul Wiel 3/446.

8 – Mieszkańcy miasteczka Święciechowa (k. Leszna) pewnego dnia pod głazem w pobliżu studni na rynku usłyszeli zgrzyt osi, dookoła której obraca się ziemia. Aby zgrzyt ten złagodzić, burmistrz miasteczka nakazał stawiać co roku na tym kamieniu w rynku beczkę z masłem. [Masło spływało przez otwarty szpunt w dnie i w ten sposób smarowało ziemską oś.] Kul Wiel 3/515.

9 – Był wielki kamień głaz (rodzaj granitu) na księżém polu, mając około 18 łokci obwodu, a mówiono, że pod nim diabeł na pieniądzach siedzi. K 17 Lub 104.

10 – [Opowiadano o skarbach] zakopanych na rozstajnych drogach, pod wiekowymi dębami, czy głazami leżącymi przy polnych drogach, których żadna siła ludzka nie ruszyła nigdy z miejsca od początku świata. Folk Łodz 127.

ZAPISY WIERZEŃ

11 – Na głazach składa się ofiary.

a. W Polsce pod osadą Kołbielą nad rzeką Świdrem ... znajdował się do niedawna wielki głaz, liczący około 15 kroków obwodu i zaopatrzony w kilka miskowatych eliptycznych zagłębień, który odgrywał znaczną rolę co roku w pierwszym dniu Świąt Wielkanocnych. Tego mianowicie dnia lud okoliczny udawał się do kamienia i w jego zagłębienia składał resztki od spożywanego wówczas święconego oraz pieniądze. Obrzęd ten – podobnież jak i pole z kamieniem – zwał się joście [od gwar. *jeście* 'jedzenie']. Mosz Kul 2/249.

b. Głazy, posiadające miskowate zagłębienia. Głazy te, poniekąd odpowiadające może stołom-ołtarzom Bułgarów ..., były niegdyś, a po części nawet do niedawna, używane przez włościan jako rodzaj ołtarzy. Mosz Kul 2/517.

c. *Tu taki głaz jest okropny w zaburskim lesie, to tam w czasie okupacji wtedy odprawiała sie msza w Zielone Świątki.* TN Gorajec 1984.

12 – Głazy rosną.

[Kamienie:] *Rosno i wychodzom, na wierzch nawet. Bo gdy sie orze w polu ... pługiem sie zaczepia, bo duży kamień, duży głaz.* Etnl 1989 Bilg 135.

RELACJE POTOCZNE

13 – *Głaz to jest ... to: jesteś taki jak ten głaz z kamienia. Do człowieka takie jes porównywanie. No ale kamień to więcej. Kamienie so różne: i małe, i takie, i różne przeróżne kamienie. A głaz to już musi być potężny! ... Taki, że go nie ruszy ze ziemi. Taki ciężki jak głaz, o.* TN Krasiczyn 1985.

→BOŻE STOPKI, DIABELSKI KAMIEŃ, KAMIEŃ, SKAŁA, SKAMIENIAŁOŚĆ.

Małgorzata Brzozowska